- Title – विवाह पद्धतीटीका –
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 37 / 74
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari = देवनागरिक
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – ॐ गं गणपतये नमः. ॐ त्र्यहत्वो भवंनि प्पयुराणा. –
- End – ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - कर्मकाण्ड
- Revisor -
- Author -
- Remarks- – पूर्ण – 1-37 पृष्ठ अंकित

वि
प
टी·
२

ॐ गणपतये नमः ॐ षडर्घ्या भवंति षट्पुरुषाः अर्घ्या अर्घार्हा भवंतीति शेषः के ते आचार्यऋ
त्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातकश्चेति आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः ऋत्विक्
श्रौतस्मार्ताग्निकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः वैवाह्यो वरः राजाभिषेकादिगुणवान् प्रजापा
लनेऽधिकृतः क्षत्रियः प्रियः उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सख्या स्नातकः ब्रह्मचर्या
त्समावृत्तः आचार्य्यसार्थः नान्यस्नातकस्य च मनुः तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं
वि४ पितुः स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवेति ब्रह्मवेदस्तमेव दायं तं हरतीति ब्रह्म
दायहरः इत्येते अतिसंवत्सरागतानर्हयेयुः प्रतिसंवत्सरमागतान् आचार्यादीन् २
आचार्यं न पूजयेयुः नार्वाक् पदत्यमाणस्तु विज्ञः पद्यमानः पञ्चकरिष्यन्तः यज
मानाः ऋत्विजः याजकान् ब्रह्मादीन् तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषंगः न प्रतिसंवत्सरमिति
पमः कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह आसनमाहार्याह साधुभवानास्तामर्चयिष्या
मो भवंतमिति आसनं वरुणादिदारुमयं पीठादि अर्द्धार्थ्यमनुचरो रानार्थ्य आहब्रवी
ति अर्च्चकः किमिति एवं भवान् पूज्यः साधुस्त्वयायाभवति तथास्त्वास्तानिषद्य
अर्च्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतं अर्च्चनीयं यावत् अर्च्चयिष्याम पूजयिष्या
मो भवंतं अर्च्चनीयं यावत् अर्च्चयिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिः सर्वगृ
ह्यापेक्षं अथ प्रावश्यकृतिः यत्र वाग्रे ऋत्विङ्नागगच्छति सर्वगृह्याद्वचनेनत्र चापति
ष्ठति आहरंति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकम् अर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधि
मधु घृतमपिहितं कांस्यं कांस्येन आहरंतीत्यानयंति यजमानपुरुषाः विष्टरादि
मधुपर्कपर्यंतान् दर्शितोपकरणानि तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भनिर्मितमयं कूर्च्चं
वेण्याकारं वा पाद्यं पञ्चाङ्गमानमशीयं उदकं लेवाणं द्वितीयं विष्टरपादार्घमुदकं २

2

1—37

पादप्रक्षालनार्थं तोयादिपात्रस्थं जलं मृण्मयपात्रसंस्थमुदकं अर्घं गंधपुष्पाक्ष
तकुशतिलसर्षपदूर्वान्वितं स्वर्णादिपात्रस्थमुदकं आचमनीयं आचम
नार्थं कमंडलुसंभृतं जलं मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रे कृतं अपरेणार्घं कां
स्यपात्रेणाच्छादितं अन्यानि त्रीणि प्राग्विष्टरादीनि अन्यः अर्च्चकादपरः वि
ष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्येवमेकैकं त्रिस्त्रिः त्रीन्त्रीन्वारान्ब्रूयात् विष्टरप्रभृती
न् पाद्यपाद्यार्घोदकार्घाचमनीयमधुपर्कान् विष्टरं प्रतिगृह्णाति अन्यस्मादुखे
न यजमानेन तिष्ठता दत्तं स्वासनात्पश्चिमे प्राङ्मुखे विस्तृतं अग्र्यः पूर्वोक्तल
क्षणं विष्टरं तं पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते वर्ष्मोस्मीति मंत्रान्ते ॐ वर्ष्मोस्मि
समानानामुद्यतामिव सूर्यः इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति
इति अस्यार्थः अहं समानानां समानजातीनां वर्ष्मोस्मि आच्छादको भ
वामि अथ केषां कमिव उद्यतां उदयशालिनां चंद्रतारकाणां सूर्य इव किं
च यः कश्चित् मां मामभिदासति हिनस्ति अभिपूर्वोदासतिः हिंसार्थः इति
कर्केण व्याख्यानं तमिमं विष्टरं तूपनापन्नं अभितिष्ठामि उदयमासनेनाभि ॥ अभिमृश्याथः कृत्वाविष्टा प्रि॰
धायाभ्युपविशति पादयोरन्यं विष्टरं आसीनाय विष्टरं आसीनायान्यं विष्ट
रं यजमानः पूर्ववद्ददाति स च तं पूर्ववत्प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरध
स्तात् वर्ष्मोस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षा
लयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं ततोन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते पात्रस्थितय
जमानार्पितं पाद्योदकमादाय यामन् चरणं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति दो

ग्ता॥

वि॰ प॰ टी॰ २

त्रियादिरर्घ्यमेतत् यद्विबह्वरोऽर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमे दर्हिरणं पत्ता त्युपवीत प्रक्षाल ५
यति विराजो दोहोसीत्यनेन मंत्रेण विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि
पाद्यायै विराजो दोहः हे ननत्वं विराजो वसि पाद्या दीर्घदोहः प्रभूतपणं त्वं सि त्व
हं विराजो दोहं विशिष्टदीप्तिं दोहं प्रपूरकं त्वा प्रतीय एकामि विराजो विशि
ष्टदीप्तदोहः प्रपूरकस्त्वं मयि पाद्यायै मम पाद्याय भव। विराजो दोहोसीति त
लमभिमंत्र्य त्वामभिगृह्णामि हननेन मम पाद्य स्व विशिष्टदीप्तिं कुरु इति वा
क्यार्थः पद्यायेति अर्थागतिर्ही प्रादानेषु इत्य संधानो अपि पिबिलिङ्‌ उ
तमपुष्पेकवचने रूपमशीय मयि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी पाद्यायै लिंगव्यत्य
येन स्त्रीत्वं अर्घं प्रतिगृह्णाति नतोऽर्घ इत्यनेन त्रिह्रियमाणं दनम
र्घमापस्थपुष्पाभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानि इत्यापः यतः कारणा
त् यूयं आपः आप्नुवंतीत्यापस्थ भवथ अतोऽहं युष्माभिर्गृहीताभिः स
र्वान्कामानन्यवाप्नुवानि प्राप्नुयामीति वाक्यार्थः समुद्रं वः [illegible] त्वावि
न्यसंधानं आप्नुवंतीत्यापस्मिन्नर्थे आप्नोतीति [illegible] पिक्वते [illegible] चकते
त्यपरा चैव सिद्धं प्रथमाबहुवचनं रूपं निनयन्नभिमंत्रयेदिति समुद्रं वः इति
प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रयते स
मुद्रं व इति मंत्रेण ॐ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टा
स्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः इत्यापः वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि
प्रस्थापयामि मया प्रहिता यूयं स्वां योनिं स्वकीयोत्पत्तिस्थानं समुद्रमभिग २

5

इति अरिष्टा अस्माकं वीतयतामिति किंभूता यूयं अरिष्टा अहिंसका पुनः किंभूता वीराः
उत्कृष्टाः किंच मन्त्रयः महोपपातनयोग्यवत्य्यः तत्तायासीति मागच्छत्वितेन तद्दि
देवनिष्णुत्पमभिप्रायः हे आपः यतस्त्वः महोपपातनयोग्यतत्त्व मयानप्रहितेन ईदृवाति
ष्टत्र अतोऽत्रन्या आपः तमेव समुद्रं प्रहिता अस्माकं अहिंसका भूत्वा समुद्रं गच्छ
त्विति वाक्यार्थः अथार्घप्रमाणमाह वशिष्ठः कुशाचंदनपुष्पाणि दुर्वाक्षतफ
लानि च पयो दधि समायुक्तं अर्घांगसमर्घमुच्यते निवेदितमाचमनीयं च गृ
हीत्वा अमागन्यशसेति मंत्रेणोत्पाचम्य अथाचमनीयप्रमाणमाह व्यासः अं
गुष्ठतर्जनीमूलसंमी स्वरे त्वयोर्द्वयोः करमध्ये जलस्याप्प एवमाचमनमाह
मा४ देत् आचमाग त्रिति नतः आचमनीयमिति त्रिस्पेनोक्ते यजमानदत्तमाच
मनीयं प्रतिगृह्य आमागन्यशसेति अनेन मंत्रेणाचमिति ओं अमागन्यशसासंर
सृजवर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं तनूनां रेजल
यशास्वमामाग्मागन् आगमय यशस्विनं मा कुरु तयाममा वर्चसा तेजसा त
सृष्टतेजस्विनं कुरु न या सा प्रजानां प्रियं कुरु पशूनामधिपतिं ईश्वरं कुरु
८४ तनूनां देहावयवानां अरिष्टं अपरिहितं कुर्वीत्यनेनैव संबंधः हे जलेन्य
नेन आचमनेन मयि यशस्वीत्वं तेजस्वीत्वं लोकप्रियत्वं गवादि मत्वा पदृरि
नेदेवतानि [illegible] कुर्वंतित्याशंसा वाक्यार्थः तत्रागान्ननिधानोरूतभावि
तरूपतत्राह पूर्वेकृतेनस्फलात् मध्यमपुरुषैकवचनं अवकुलं छांदसीति
बहुवचनात् प्रायोलक्याच्छंदसीति विकल्पेन विधानात् सर्दिरादेशो

वि प टी २

नभवति इत्यत्रैनीकारलोपः मोनोधानोतीति मकारस्य नकारः तत्कृताचमनानंतरं स्वा
चैमाचमनं कृत्वा मित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतिनिरीक्षेत ॐ मित्रस्यत्वेति मधुपर्कं
प्रतीक्षते मित्रस्यत्वा चक्षुषा प्रतीक्षे हे मधुपर्क त्वां त्वां मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा
प्रतीक्षे पश्यामि सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुषा येनानुगृहीतस्त्वां मधुपर्कं पश्यामीति वा
क्यार्थः ततो मधुपर्कं प्रतिनिरीक्ष्य तं नोके यजमानहस्तगतं गृहीत्वा मधुपर्कं दे
वस्यत्वेति मंत्रेण यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति ॐ देवस्यत्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि हे मधुपर्क त्वा
त्वां प्रतिगृह्णामि कस्मिन्सति देवस्य सवितुः आदित्यस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञा
ने सति संपन्नायेति याचनं पूर्वं स्तुवन्ति अभ्यनुज्ञानं वर्णनेऽस्तुयते यस्माद्वि स्तुत्य
गृहणेकेन अश्विनोः अश्विनीकुमारयोर्बाहुभ्यां नयाहृस्य आदित्यस्य हस्
ताभ्यां तेरभ्यनुगृहीतेनानुगृहीतोऽहं त्वां मधुपर्कं गृह्णामीति वाक्यार्थः सव्ये पाणि
णौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायेति तं मधुपर्कं वा
महस्ते कृत्वा दक्षिणस्य पाणेः अनामिकांगुल्या त्रिवारमालोडयति नमः श्या
वास्येति मंत्रेण ॐ नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निकृंतामि इ
ति अत्र नमः श्यावेन मधुपर्को विवक्षितः तेन फेन नमस्य नमस्कारात् श्या
वाश्यायानि त्वामित्यध्याहार्यं त्वां आमि प्रसारयामि नमस्येति स्तुतिपूर्वकं
सर्वोधात्वानि अन्न यामि तवोपदेन स्फोटयामि इति वाक्यार्थः अत्रावाश्या
यान्नोनिपेयत् गताविन्यस्य धातोः छांदसत्वेन परस्मैपदं भवति अत्र पूर्वे

मिश्रयाभीत्यर्थः किं तेन त्वत्प्राशिते भोजने यत्त आविद्धं २
उपहतं तत्तेन तव निकृंतामि १२

7

आङ्पूर्वे कृते सोपसर्गत्वात् निमग्नणार्थे वर्णागमदृत्वादेरकारेशाकारः ल्लोट् उत्तं मधु
ह षैकवचनेरूपं अनामिकांगुष्ठेनकाग्नीर्णिहरत्यति अनामिका च अंगुष्ठश्च अ
नामिकांगुष्ठौ तेन अनामिकांगुष्ठेन त्रिवारं निरुक्षयति पात्राद्बहिर्निर्गमयति चकारा
त् प्रतिमंत्रं यत् निरुक्षणं तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति तस्य मधुप
र्कस्यैकदेशमादाय यन्मधुनो मधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनः अनेने
व मंत्रेण उच्छिष्टं एवं द्वितीयं प्राश्य तथैव तृतीयं प्राश्नामि उत्तं यन्मधुनो मधव्यं
परमं रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योन्ना
दोऽसानि मधुनो मधुपर्कस्य यद्रूपं किंभूतं मधव्यं मधुरं पुनः किंभूतं परमं उत्कृष्टं पु
नश्च किंभूतं अन्नाद्यं यथान्नाद्यस्य पुष्टकबलादिकमादधाति तथैव तद्रूपं तत्सर्वं
तेन मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन अत्र सर्वत्र तृतीयार्थे तृतीया तथा च
सत्येवं योज्यं तन्मधुनो मधव्यं परमं अन्नाद्यं रूपं मद्रूपं अश्नानि भक्षयामि म
धव्यमित्यादि पुनः पदविशेषणानि तत्र आदरातिशयद्योतनार्थं किंभूतोऽहं पर
मः उत्तमः मधव्यः मधुरशीलः अन्नादः अन्नमत्तीत्यन्नादः मधुनः स्वरूपमु
त्कृष्टं मधुरं बलाधायकमित्युक्तौ तं तदेवंभूतं मद्रूपं उत्कर्षायमधुरशील
अन्नाद त्वाय त्वाय च भक्षयामीत्यादि प्राणावाक्यार्थः मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं मधुवाता इति
तिसृभिः ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववत् त्रिः प्राश्नाति पुत्रायान्तेवासिने चोत्त
रतः आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वा असंचरे निनयेत् मधुपर्कस्य
शेषं प्रतिग्रहीता पुत्राय स्वतनयाय अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थिने

वि
प
प
८

8

आचार्याः कुलवासिने शिष्याय वा कन्यंभूताय उत्तरतन्त्रासीनाय उच्छ्रिष्टमाशिनयोर्वं मधुपर्कं प्रयच्छेत
अथवा सर्वं भक्षयेत् यद्वा प्राक् पूर्वं संचिन्त्य गतं चेव जनन संचार वर्जिते देशे त्यजेत अत्र पूर्वं पूर्वासंभवे
उत्तरोत्तरां शक्तिपत्निकुर्यात् अथ मधुपर्कं प्रमाणमाह व्यासः यज्ञे विवाहे च तथारदोषु निरवसेत्स
तृतीयविवाहे च मधुपर्कं प्रकाशितं मधुपर्कोनुयाक न्यायाणि गृह्णु पुरगल्ली लाजाहामे वधू प्रोक्ता
पत्न्याश्च नुर्यो कर्मणि मधुपर्कं निमित्तं कांस्यपात्रे चु स्त्रुत अन्येषां चेव धातूनां हीनपात्रेषु
वर्जयेत् कृतेयुगे स्वर्णपात्रं स्वर्णपात्रे भवे द्विजाः रौप्यपात्रेषु क्षत्रियः ताम्रपात्रे भवेद्वैश्यः लोहपात्रे
शूद्रस्य त्रेतायां रौप्यमेव च द्वापरे अपुके पात्रे कलियुगे लोहमेव च स्वर्णपात्रे भवे द्विप रौप्यपात्रेषु
क्षत्रियः ताम्रपात्रे भवेद्वैश्यः लोहपात्रेषु क्षत्रियः शूद्रस्य स्वर्णपात्रे भवे लक्ष्मी रौप्यपात्रे धनागता ताम्र
पात्रे मतिः शूरः लोहपात्रे मतिनाश कपिला कृष्ण धूम्रा च श्वेता च पाटलीनया एतासां दधि दुग्धं च दद्या
पयेत् प्रसन्नपात्रके गोदुग्धं शुचिभिर्नित्यं तत्त्वथा सर्पिषा गवां लोहृशुद्धिः क्षिपेन्मध्ये मधुपर्के स्मृतो
बुधैः गवां दुग्धं च रोमाणि घृतं मध्यनु मक्षिका कृमिकीटयुतः दोषः मधुपर्के निषिध्यते फलमाह
रोमयुक्तं भवेत्कुष्ठं समक्षिकं दरिद्रता कृमिकीटं भवेन्नवंध्या मधुपर्केत्यजेद्बुधः यन्याएवालके हे
ड्योवने च च रोतिस्मः तस्स्वेनासंचेन्यापमधुपर्कं प्रकाशितं गंगादकं यापीत्वा मधुपर्कं तथापकः
तस्मान्नरसहस्रेणकामधेनुशतानि च मधुपर्कं प्रमाणमाह महेश्वरः सहृनेत्रोडस्यपुक्तं अन्त्यहमिदं
दधिः प्रजापतेः वरं लब्धा प्राशनं व्यासुरेतवे मार्कण्डेयः प्राशनं मधुपर्कस्य यून त्वहं करोति च बालयाव
नवृद्धेषु कृत्वापापव्यापोहति पराशर आह विवाहसमये भक्षं मधुपर्कं हिमजलिः आयुरारोग्यमैश्वर
र्यं लभते कामपुष्कलान् अयसगृह्य मधुपर्कं प्रमाणमाह च्यवनः पलपंच घृतं प्रोक्तं द्विपलंम
धुकृच्यते दधिपलपंच दशमधुपर्कं विधिस्मृत हे वस्मन्तोडत्य जेल्लिमार्ग हीत्वा सव्यपाणौ कृत्वा
ओं नमस्यावासायामितित्रिः आलोड्य भूमौ वमवस्वाणाय त्रेणानिःक्षिप्यः यन्मधुनामधव्यमिति
मंत्रेणत्रिः प्राश्नीयात् सर्वं वाशेषमसंचरदेशे त्यजेत आचम्य प्राणान्संस्पृशति वाङ्गेश्वा
स्यानि मंत्रेण ओंवाङ्मआस्येनसोः प्राणो अक्ष्णो मस्तुः कर्णयोश्रोत्रं वक्रो बलं नृवोरोजोरिष्टा
निमेंगानि तनूस्त्वामे सहसन्तु मेमम आस्यमृथेवन मस्तु मेमनसोः नासिकयोः प्राणः प्रा
णावायुरस्तु मेमम अक्ष्णोर्गोलकयोश्चक्षुरिंद्रियमस्तु मेमम कर्णशष्कुल्योः श्रोत्र । मिंदि ८

यमस्तु मे मम वाङ्मुखे बलं समर्थमस्तु मे मम ऊर्वोः ऊजः पटुत्वमस्तु मे मम अंगानि शिरः प्रभृतीनि अरिष्टानि अपद्रि
तानि संतु मे मम तनूर्देहावयवाः शरीरावयवाः सन्निति संबंधः कया सह तन्वा शरीरेण सह हेत्वर्थः अनेनाचमना
नेन तत्कृतेनेन्द्रियस्पर्शेन मम मुखाद्यवयवेषु वचनादिशक्तिर्भवतु आपस्त्वन्यनाचममभ्यगति इत्याशंसा वाक्या
र्थः आचान्तोदकाय शास्त्रमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह आचान्तमुदकं येन तस्मै आचान्तमुदकाय तस्मै आचान्तोद
काय अर्घ्याय आदाय शास्त्रं स्वहस्ते गृहीत्वा यजमानः गौर्गौर्गौः आलभतामिति प्राह ब्रवीति ततोऽर्घ्यः प्रत्याह माता
रुद्राणामिति ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणु वोचं चिकितुषे जनाय मा
गामनागामदितिं वधिष्ट मम चामुष्य च पाप्मा हत ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति प्रथमं उत्तरार्धं योन्यते अतो रुद्र
णां कारस्य मतत्वात् प्रवाचे पुनः पुनः उक्तवानित्यर्थः अतस्य आमाहुः योगे पञ्चमीत्यादिना निषेधः अविशिष्टजनो
पार्दनेन कस्मै चित्प्राणमात्रायेत्यर्थः यस्य मयण इच्छा नास्ति तस्मै इदमभिधानं रौगायुक्ता चित्ताशक्यजनाय
तस्य विशेषणं चिकितुषे जिज्ञासवे गुरूपदेशं इत्यादि यावत् किं वदसीत्याकांक्षायामाह गामा वधिष्ट मा मारय किं
भूतां गां अनपराधां पुनः किंभूतां अदितिं दितिः खण्डनं दितिस्तस्या अयस्यानास्तीति अदिति तां पुनः किं स्वतायां गौः
रुद्राणां माता वसूनां दुहिता [illegible] आदित्यानां स्वसा अमृतस्य देवानामाहारभूतस्य घृतस्य नाभि उत्प
त्तिस्थानं एतादृशी सर्वथा हिंसेति भाव किंच मम च अमुष्य च अमुकनाम्नः पाप्मानं हनत नाशयतु
हंतु मिति स्वीकारे ॐ मिति निमन्त्रणवचनमनु मन्त्र उत्सृजत गामदवनात्सेचेत्यर्थः अनुवोचमित्यत्रानुशा
स्त्रे उत्सृजेत्यत्रानुशब्दो उत्सृजेत्यत्रान्वे निश्चात्समयात् दकारलोपः तदनु तृणान्यत्तु मुक्ता सती तृणानि खाद
तु गौ मुक्तासतीति मन्त्रे इति तात्पर्ये माता रुद्राणामित्यादिना गां सन्नामवधिष्टेति निषिद्धा हिंसा यस्या हेतु क
तु अयं पापं हत यज्ञाम् उत्सृजत गां अमुक्ता सती तृणानि भक्षयेदिति इत्याशंक्याकांक्षायां नत्वेवामांसोऽर्घः स्यात् नु
शब्दः पदव्याहृतोऽर्घः अमांसः पश्वालंभवर्जितो नैव भवेत् अत्र पश्वालभनं यद्यपि सत्त्वेऽदित्यनेन सूत्रे
ण गवालभनस्य विकल्पं विधाय नत्वेवामांसोऽर्घः स्यादित्यनेन गवालभनं अर्घे पाक्षे नियमेन विधत्ते तथा
पीतहव्यः स्मृत्यन्तरविरोधेन अप्रमाण्ये व्यवस्थामाह अधियज्ञमधिविवाहं कुर्वीतेत्येवं ब्रूयात् अधिविवा
हं विवाहे कुर्वीतेति विधानात् गवालभनं पाप्मानं हत नो मीत्यपसानं इत्येवं वदेत् अन्यत्र पापा हत पाप्मानं
नो मीतीति वा विकल्पः यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभनं आचार्यैर्णोक्तं तथापि अस्वर्ग्यत्वे लोकविद्विष्टत्वा
च्च लोकविधेयः अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात्
यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सकृत्तु पुनः पुनः सोमेनयजेतेति सोमयागादिना यजेत् तदापि एनं सोमयाजिनं कृतार्घ्यं
यंते कृतार्घ्या एवं संतः याजयेयुः यज्ञकारयेयुः न कृतार्घ्या याजयेयुरिति श्रुतिवचनात् सोमेन यक्ष्यते
त्यनेन सोमयागार्थमेव वृत्ता ऋत्विजः अर्घ्या इति गम्यते तेन यागान्तरार्थं च चत्वारः पाकयज्ञोपचाने ॐ अयमने ॐ

वि
प
टी
५

10

दैनादिकमस्मिन् [illegible] ह्यग्निस्तस्मिन् पाकयज्ञाः पंच वैवाहिकेग्नौ कुर्वीत कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधिः पंच
यज्ञविधानं च पंक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति मनुस्मार्ते न [illegible] तेन चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति कथं हुतो
हुतः प्रहुतः प्राशितमात्रे न [illegible] हुतः होममात्रं यथा [illegible] होमः प्रहुतः होमबलिहरणं कर्म यथा [illegible] दारो
हरणं प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म बलिहरणं च यथा [illegible] आदिकर्म प्राशितं यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः यथा स
[illegible] पायसः अयपला नेतरं ब्राह्मणभोजनमित्यं चतुर्विधाः पंच महायज्ञाः शालायां विवाहचूडाकर
ण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयने पंचसु संस्कारकर्मसु [illegible] शालायां गृहं [illegible] शालाग्निः [illegible]
नितावन्न तस्यां कर्म भवति यथा विवाहे पत्नीनयने चूडाकरणे होरकर्माणि उपनयने [illegible] केशान्ते
गोदानकर्माणि सीमन्तोन्नयने गर्भसंस्कारे अन्य [illegible] शालायामेव उपलिप्त उद्धृताभ्युक्षिते
मा ५ अग्निमुपसमाधाय उपलिप्ते गोमयादकेन उद्धृते [illegible] रेखाभिः अभ्युक्षिते उदकेनाभ्युक्षि
ते वह्निः शालागृह्यः अन्यस्मिन् प्रदेशे [illegible] अग्निमुपसमाधाय अग्निलौकिककर्मावसथ्यो वा उपसमाधाय स्था
पयित्वा निर्मथ्य एके विवाहे वेदिकायाः प्रथमं [illegible] वेदीप्रमाणमाह [illegible] नराम्नानुगुणनारी [illegible]
वलेन च वेदिका [illegible] उभयोवरहोमवत् अथ कोनुकागारवेदीप्रमाणादिकं मानमाह पराश
रः [illegible] स्वभावः [illegible] अथ वेदी
दिग्प्रमाणमाह कात्यायनः [illegible] स्वभाव [illegible]
वरकन्ययोः एके आचार्या विवाहपाणिग्रहे निर्मथ्यमारण्यमग्निं वैवाहिकहोमाधिकरणमिच्छन्ति ये
[illegible] विवाहार्थं कर्म आह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् उदगयने मृगा
दिराशिषट्कस्थिते रवौ आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्त विष्ट्यादिदोषरहिते कुमा
र्याः अनन्यपूर्विकायाः [illegible] पुनर्विवाहस्यानियमः इच्छा चेत्क
रोति पाणिं गृह्णीयात् पाणिग्रहणं गृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् अस्मिन्नयनपक्षदिनानियमः नक्षत्र
नियममाह त्रिषु त्रिषु उत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा [illegible] उत्तरादीनि तेषु क
त्रिषु त्रिषु [illegible] उत्तरा [illegible] इति त्रीणि तथा उत्तरारेवत्यश्वि
न्यश्च इति त्रीणि स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे [illegible] कुमार्याः पाणिं गृह्णीया
त् इति सामान्येनोक्तमधुना विशेषमाह तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्य एका वैश्यस्य ब्राह्मण
स्य द्विजा [illegible] वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रः ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या विवाह्या भवन्ति द्वे क्षत्रियावैश्ये
राजन्यस्य विवाह्ये भवतः एका वैश्या वैश्यस्य विवाह्या भवति वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् [illegible]
सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रामप्येके विवाह्यामन्यन्ते तत्र विशेषः ५

मंत्रवर्ज्जं मंत्ररहितं पत्नीभवतितथा अत्रद्विजातीनां शूद्रापरिणयने मंत्रवत्क्रियानास्ति किंतुमंत्ररहि
तक्रियामात्रमितिगम्यते ननस्य शूद्रस्य शूद्रापरिणयने पन्नमन्त्रवत्होमादिकर्म्मकुर्वीत नत्वशास्त्रीयं एकेन
मन्यंते अत्र शूद्रविवाहकृतः शूद्राणांधर्म्मकार्यत्वेति निरुक्तकार्यैस्थितिवचनात् अतोस्मरणीय शूद्रापरि
णयनं पक्षे एवं सतिपूर्वस्मा समाप्ती तासवनस्पतिरहितवाननंतरं गशिच्छित्वा प्रथमंतरामामुपयादेतेतिनिबंधः
उपपद्यते नगाग्नेर्हिशतिद्विधस्यविशेषयः यदिरामोदानेस्थाने नदात्सिद्धिचिनः कथंतत् प्रथमगमनप्रति
विधानेन तस्माच्छूद्रापरिणयनं भोगार्थेच्छयाकुर्वतेनानपाश्यानिक्रमः धर्म्म प्रजानन्यार्थाद्दितिवाह
शास्त्रीक्रममभिधाय इदानीं प्रकृतमाह अथैनां वाससा परिधापयति अथ अग्न्यस्थापनानंतरं एतां
कुमारींवासः वस्त्रं परिधापयति परिहितं कारयति किंभूतं वस्त्रं अहतं पुनः किंभूतेन त्वं हेमा कु
मारी च स्वयं परिधेनयत् जरांगच्छनिमंत्रपठित्वा ॐ जरांगच्छपरिधत्स्ववासो भवाकृष्टीनामभि
शस्तिपा चाभूतंच शतं च जीवेमशरदः सुवर्च्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्ववासः
हे आयुष्मति कन्ये जरां गच्छवृद्धत्वयाहि चिरंजीविनी भवेत्यर्थः किंच वासः परिधत्स्ववस्त्रं परिधारय व
स्त्रविस्तृतामाकदाचिदपि भवेत्यर्थः किंच आकृष्टीनाभव आकृष्टीनामतिप्रथमायाषष्ठीत
नाकृष्टीमनोहरा भवेत्यर्थः किंच आकृष्टीनां अभिशस्तिपावा अभिशस्तिशाय तंतत्रवा
पवित्रामनोहरं मतीशयनेपवित्राभवेत्यर्थः किंचशतंशरदः जीव किंभूता सुवर्च्चाः शोभनदी
प्तियुक्तापानं वर्षाणिजीवेत्यर्थः किंचरयिंधनं अनुसंव्ययस्व संहृत्यधारयेत्यर्थः न केवलं धनं
किंतुपुत्रान् अनुसंहृत्य एतेन मयास्तगोपिता नं त्वा प्रयेइदंवस्त्रं परिधत्स्व चिरंजीवित्वार्थं आ
यामनोहरार्थं धनार्थं पुत्रत्वार्थं च इदं वासः परिधत्स्वेति वाक्यार्थः तत्रानुसंव्ययस्वेति अत्र
वरणेऽन्यस्य धातोः स्वसंपूर्वकृतेनयोक्तेतिसिद्धिरूपं अथोत्तरीयं अथ अनंतरीयपरिधानानंतरं उत्तरीय
वासः परिधापयति याअकृंतन्निति मंत्रेण ॐ या अकृंतन्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीस्तंतूनभि
तो ततंथ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययन्त्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः अस्यायुष्मतिनयादेवीर्दिव्य
स्तन्तून् [illegible] अकृंतन् कर्तितवत्यः तयायास्तन्तून् अवयन् धृतवत्यः ताः देव्यः त्वां संव्यय
स्व संव्ययन्तु परिधापयंत्वित्यर्थः तथा च याः तितविसिद्धवासः ततं विस्तारय कथंकारं अभितः उ
भयतः अस्तादेतदैर्घ्येण च पुस्तारयपरिधत्स्व किमर्थं जरसे वृद्धत्वार्थं चिरंजीवित्वार्थमितियावत्
याभिर्देवीभिः सूत्रस्य निष्पादिनाद्दासत्वं संनिष्पादितं ताभिः परिधापितं मतन् इदमुत्तरीयवस्त्रं
विस्तार्य परिधत्स्वेति वाक्यार्थः अवयन्निति वो तंतुसंतानेऽन्यस्य रूपं देवीभिर्निष्पादितं

वि
प
टी
६

ति प्रथमा बहुवचने रूपं अनन्तेति ननु विभक्तौ रित्यस्य मध्यमपुरुषैकवचने बहुलं छन्दसीति अमाङ्योगेपी
त्यडागमः तेन धेति ननु विरुद्धस्त्रापलिटि रूपं संप्रयुक्ते यत्रतिन इत्यमिति भवतीति प्रथमपुरुषबहुवचने
मध्यमपुरुषैकवचनं अत्र परिधापयेति इति लिङ्गेन स्वकारितार्थत्वात् परिधत्स्व वास इति मंत्रस्या
पि नातदर्थत्वात् परिधापयितान्यः इत्यवगम्यते स किंवर अध्वर्युर्वा इति संशयः तत्राध्वर्युः क
र्मसु वेदयोगादि परिभाषा चालादध्वर्युः परिधापयितेति चेन्न तस्मात्तेषु कर्मसु अध्वर्योः केन
योगाभावात् समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मत्वयोगः समाख्यानवेदयोगात् न च स्मृतिर्वेदस्म
रणाद्वेदमूलत्वं प्रमाणत्वात् न पुनर्वेदमूलत्वेन अतः समाख्याया अभावात् स्वयंकर्तृत्वेपा
कयज्ञेषु अनेनाववरएव परिधापयितानन्तु पूर्णपात्रं दक्षिणा वरो वेति पाकयज्ञेषु परिक्रयार्था दक्षिणा
श्रूयते सा दक्षिणा परिक्रयत्वाभावेनोपपद्यते अनन्तरं न यथा उपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यते नैत
देव अन्यस्य ब्राह्मणः कर्तृ विद्यमानत्वात् परिक्रयार्था दक्षिणा अत्र एवासोपपन्नं किं च वचनाभावे परस्य
कर्मकर्तृत्वे प्रवर्तनेनात्र वचमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतोऽकर्तृत्वविधायकत्वात् वचनसमाख्यापि वास्ति
न तु स्मार्तानां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्तं कर्म तद्वेदसमाख्याया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम
वेदतः स्मृतयोऽभिमतवेदमूलाः अतोऽनुज्ञायते किं वेदमूलमिदं कर्म यद्वेदसमाख्ययाध्व
र्युः कर्त्ता कल्पयतं मंत्रलिङ्गविरोधापि परकर्तृत्वं कथं समानं प्रजाभव प्रजापतिष्ठानि पुनः कर्म
दं अमोहमस्मीत्यादिमानः पूषाशिवनमेत्यादयो वेवा हि मंत्रा आत्मलिङ्गत्ते च परकर्तृत्ववि
रोधात् तस्मात् पाकयज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धं अत्र करोति वासः मीपरिधत्ते
परिधास्ये इत्यनेन मंत्रेण ॐ परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं च जीवामि श
रदः पुरू चीराय स्पोषमभिसंव्ययिष्ये परीधानं करिष्यामि परिधाय यशो धास्ये कीर्तिं धारयिष्यामि परिधा
नेन कीर्तिमे भविष्यतीत्यर्थः अपि च दीर्घायुत्वाय किं च जरदष्टिरस्मि जरद्धाहुकं अत्रानि
व्याप्नोतीति जरदष्टिः वृद्धो भवामीत्यर्थः किं च शतं शरदः शतं वर्षाणि जीवामि विं भूतः सुव
र्णाशोभनदीप्तिशीला रायस्पोषं रायस्पोषाय धनवृद्ध्यर्थं एतावद्भिः प्रयोजनैः अभिसंव्ययिष्ये
अभिसर्वतो भावेन सम्यक् व्ययिष्ये आचरणं करिष्यामि इत्युपसंहारः पुनः पुनरुक्ते अर्थादतोऽत्र
यार्थः रायस्पोषमिति सुयो भवतीति चतुर्थ्यर्थे द्वितीया संव्ययिष्ये इति व्येञ् संवरणे इत्य
स्य रूपं ततो द्वितीयवस्त्रेणोत्तरीयं कुर्यात् यशसा माद्यावापृथिवीति मंत्रेण ॐ यशसा माद्या ६

12

13

वा पृथिवीयशो द्यावृहस्पती यशो भगस्य मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यतां । द्यावापृथिवी आकाशपृथिवी मा
मां आच्छादयेतामिति क्रियापदमध्याहर्तव्यं बोद्धव्यं केन यशसा किंच इन्द्र बृहस्पती यशसा आच्छादयेतां किंच य
शो मां अविंदत् प्राप्नोतु न केवलं यशः भगस्य सौभाग्यं च माविदत् किंच यशो मां प्रतिपद्यतां आ
गच्छतु पुनः पुनरविसिधानमादरार्थमिति शब्दार्थः अनेनान्तरीयवस्त्राच्छादनेन आकाशपृथिवी इन्द्र
बृहस्पती मां मां यशसा आच्छादयन्तु उत्तरोत्तरं यशः सौभाग्यं मम भवतु इत्याशासावाक्यार्थः अत्र व
स्त्रपरिधानानन्तरं परस्परं समञ्जनाभिमतिप्रेषण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समंजेथामिति प्रत्याचष्टे कु
मार्यौ करोति ततः समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ समातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु
नाविति विश्वेदेवा नौ आवयोः हृदयानि हृदयं समञ्जन्तु सम्यगङ्क्तु अपि च पानीयानि समञ्जन्तु
नौ हृदयमनेन संबंधः पानीयेनोत्सर्गपूर्वकं दत्ता पाल्य वहृदयस्यागतं भवत्विभिप्रायः तथा मा
तरिश्वा आवयोः प्राणवायुः नौ आवां संदधातु संयोजयतु तथा धाता नौ आवां संदधातु उदे
ष्ट्री इच्छा कर्त्री देवता कामदेवः नौ आवां संदधातु आवयोः प्राणवायुः प्रजापति कामदेवश्च
आवां संयोजयन्तु इत्याशासावाक्यार्थः अत्र व्यवहिताश्च सूत्रेण व्यवहितेः सत्रपूर्वे दधातु क्रि
यासंबंधः हृदयानीति बहुवचने एकवचनं ज्ञातव्यं उदेष्ट्री दिशु इच्छायामित्यस्मात् तृन्पूर्वात्
तृचि के छांदसत्वात् इट् न भवति देवताभिप्रायेण स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् अत्र भवदेवोपाध्याय
लिखितमिदं करसंपुटं लिखेते यथा माता मंगलो व्यथितिलिप्रेन दक्षिणहस्ते न ता हृष
मेव कन्यायाः दक्षिणं हस्तं स्वहस्तोपरि निधाय फला क्षतान्हिरण्यं दत्वा उत्तरेणाच्छादयति
पुत्रवती नारीमंगलशब्दपूर्वकं कुशादिना हस्तद्वयं बध्नाति अथ गोत्रोच्चारणं द्विवचनात् नाम
गोत्रे समुच्चार्य संप्रदानस्य चात्मनः संप्रदेयप्रयतं तिकन्यायास्त्रिनुयोच्चारणं लिख्यते तत्र यथा
अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्यामुक शर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्यामुकश
र्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्यामुक शर्म्मणः पुत्राय अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवर
स्यामुकशर्म्मणे वराय प्रयतपाणिः आशाम्प्रदाय इति वरपक्षे अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्याम
मुकशर्म्मणः प्रपौत्री अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्यामुकशर्म्मणः पुत्री प्रयतपाणिः शरणोऽग्रप
द्ये इति कन्यापक्षे एवमेव पुनर्वारत्रयमुच्चार्य ततः कन्यापिता कुशतिलजलान्यादा
य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्र श्री अमुक देवशर्म्मा जिराजावच्छिन्न ज्योतिष्टोमयज्ञजन्य

विपटी ६

फलनतसुमफलप्राप्तिकामोऽमुकगोत्रामुकप्रवरायिमांकन्यांस्नातांयथाशक्त्यलंकृतां
गंधाद्यर्चितांप्रजापतिदैवताकाममुकनाम्नीकन्यांऽमुकगोत्रायामुकप्रवरायाऽमुकशर्म
स्वाध्यायिनेऽमुकसर्मणेवरायभार्यात्वेनतुभ्यमहंसंप्रददे इतिकुशेनतज्जलेनकन्याहस्तं
वरस्यहस्तेदद्यात् द्यौस्त्वाददात्वितिमंत्रेणप्रतिगृह्णीत अयंमंत्रोऽप्यन्यकार्यएवपठचनान्यपरो
वरस्यहस्तेदद्यात् द्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णातु हारास्योपकारकः अदःपृथिवीत्वयथार
र्थः हेकन्यकेनत्वायपिताऽऽकाशाभिवत्युक्तादिहारास्योपकारकःत्वांप्रतिगृह्णामीतिवाक्यार्थः ततः
यथापृथिवीविशेषामाश्रयः तथानयातया अयमपि त्वांप्रति कामोदात्कामायादात्का
कोदादितिकामस्तुतिंपठेत् कात्यायनः ॐकोदात्कस्माअदात्कामोदात्कामायादात्
मोदाताकामःप्रतिगृहीताकामैतत्ते कोदात् दत्तवान्कस्मैअदात् नकोऽपरःकामोदादात्
कामायअप्रदात् यतःकामोदाताकामःप्रतिगृहीताअतोहेकामत्वाभिलाषमेनत्प
नोएतत्तेदेयंवस्तुकन्यादिकंतवभवति हेकामत्वेनदत्तंवयंभुंजामहे इतिक्रियापदमध्या
हार्य्यं अत्रकामशब्देनइच्छाभिधीयते यतःइच्छयामेवसत्त्याद्दीयते गृह्यतेचततः
इच्छेकदातिप्रतिगृह्णातीति यतःसेवदात्रीप्रतिग्रहीत्रीच अतस्तस्यायैवेनहतिकामस्तु
तिपूर्वकंकामस्यैवएतत्द्रव्यंवयमुपभुंजामः इतिवाक्यार्थःततःकन्यादानकर्मणः
प्रतिष्ठार्थंस्वर्णगोमिथुनंचदद्यादिरगादद्यात् इतरवरपक्षेऽमुकशर्मणेऽमुकवर्मणेऽमु
कगुप्तायामुकदासायेतिविशेषः अत्राचारादन्यापिधौतकादिनसुवर्णरजतताम्रपात्राणिच
ग्रामादिकन्यापितायथासंभवंददाति अन्येपिवाद्येयःयथासंभवंधौतकंप्रयच्छंति कें
लधौतकंमानेप्रयच्छंति अत्रदेशाचारतोव्यवस्था आचाराद्दपत्यारंचलग्रंथिकरणं
पित्रादत्तामादायगृहीत्वानिष्क्रामति पित्राजनकेनप्रतिसंकल्पदत्तांआदायप्रतिगृह्य
धिनाप्रतिगृह्यगृहीत्वाहस्तंधृत्वानिष्क्रामेतिगृहमध्यात् मंडपाद्यग्निसमीपंगात् यदैषिमनसे
न्यादिनामंत्रेण ॐयदैषिमनसादूरंदिशोनुपवमानोवाहिरण्यपर्णोवैकर्णःसत्वामन्मन
सांकरोत्विति हेकन्यकेत्वंयन्मनसादृदयेनदूरंदिशोगच्छसिपितृकुलतोवाहिर्भूतःकेनकु
त्रनीये इतिहृदयेनदूरंयासिसोत्कंठाभवसि इतियावत् ततःदिशःप्राच्यादिदिशःननु
दनंतरंपवमानोवायुपवमानस्थवापवनसमुच्चयार्थः वायुर्वान्यर्थः हिरण्यपर्णःहिर
ण्यपर्णोयस्यसहिरण्यपर्णःआदित्यः विपर्णोऽग्निः एतेपूर्वादिदिग्वायुःसपाग्नयः
वात्वामन्मनसांकरोतु मत्कृतहृदयांकुर्वन्त्विति अत्रकन्यकान्कण्ठानिहाग्निः स्वहद

पैकवाक्यत्वं तस्तनेवावयवार्थः तत्र तेन प्रथमा वा एकवचनं सुपां सुपो भवन्तीति एकवचनेव द्विवचने निकुर्वैरिति
शेषेति इत्यन्यथेन प्रथमपुरुषैकवचनेन द्विवचनं अत्रापि जन्यपत्तलक्षणं पिता पितामहो भ्राता सकु
ल्या जननी तथा कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः इति याज्ञवल्क्योक्त अन्येषामपि कन्यादाना 15
धिकारस्मरणात् अथैनौ समीक्षयति अथानेक्रमणानन्तरं एनौ वधूवरौ परस्परं समीक्षयेत् इति
प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन्
मन्त्रान् पठति इति ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूर्देवकामा स्योना
नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः तृतीयो अग्निष्टे
पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां
सा नः पूषा शिवतमामेरय ता न ऊरू उशती विहर यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो
निविष्ट्यै हे कन्ये अपतिघ्नी एधि भवेत्यर्थः किंभूता त्वं अघोरचक्षुः अघोरं अभीषणं सौम्यं चक्षुः
पतिविषये यस्याः सा तथा किंच पशुभ्यः शिवा कल्याणकारिणी सुमनाः शोभनं समनुकूलं
यस्याः सा सुवर्चाः शोभनदीप्तिः वीरं वीर्यवन्तं सूते वीरसूः देवकामा देवं देवनं क्रीडनं कामयते
या सा देवकामा स्योना सुखिनी नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्यपरिजने शं कल्याणकारिणी भवेति किं
या पदे शिवा पशुभ्यः इत्यादि सप्तभिर्विशेषणैर्वधूः तथा चतुष्पदेऽश्वादौ शं भवेति इत्यमाख्या
स कन्यास्तुतिमाह तत्र सोमः प्रथमो जन्मसमये एव विविदे लब्धवान् ततः तृतीयः पति
रग्निः पूर्वं स्त्रियः भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वोऽस्य सुभां गिरिं पावकः
सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः इत्यभिप्रायमेतत्तथा तुरीयश्चतुर्थः पतिर्मनुष्यजः म
नुष्याज्जातो ह्यमित्यर्थः तत्किमिदानीं चतुर्णामेवाहमित्याशङ्क्याह सोमः इमां गन्धर्वाय
अददत् दत्तवान् न केवलमिमां किंतु रयिं च धनमपि पुत्रांश्च अग्निर्मह्यं अददादिति संबन्धः सा
इयं नोऽस्मान् मेरयतु मां प्रेरयतु मा त्यजतु किंभूता पूषा वृद्धिकारिणी पुनः किंभूता शिवतमा
प्रति कल्याणी किंच यस्यां त्वयि प्रातः इच्छन्तो वयं शेपं इन्द्रियं प्रहराम पतियाम सा त्वं ऊरू
विहर प्रसारय किंभूता नोऽस्मान् उशती इच्छन्ती उ किंच यस्यां त्वयि बहवः कामा अभिलाषि
तानि निविष्टा निवेशिता प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयेत् एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं का
रयित्वा वासःपरिधानं समञ्जनं समीक्षणं च मन्यन्ते पश्चादग्रेस्तेजनीकटं वा दक्षिणपादेन

वि॰
प॰
टी॰
८

16

ब्रह्मणोपविशति समीक्षणानंतरं अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुखं उपविशति दक्षिणतो
वधूं वरः कृत्वा दक्षिणपादेन तेन नीलं तृणं तूलिकां कटं वा तृणमयं मलं वा प्रत्यङ्मुखं उपवेशयेत् दीक्षि
तायाः तेन उल्लंघयत् चालित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात् सवधूकः अथ यत्र गृह्यस्थालीपाकानां कर्मसु यत्रोत
विधानं तेनेमं यत्र आम्नातानि कर्मण्यभिहितानि स्थालीपाकान्यभियेयानि अनेन एतौ सर्वत्राश्वसे ...
अयं स्थालीपाकः गृह्यस्थालीपाकाले गृह्यस्थालीपाकानां कर्मक्रियानुष्ठानमिति यावत्
वा स्वस्थानेइति सूत्रशेषः तत्रहावाधानादि सर्वकर्मणां साधारणविधिः अथ यमिके कथयोच्यते २
तत्र गार्ह्यो वा वसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमानएव कर्त्तान्य मंत्रित्विक् तस्याप्यनुक्तत्वात्
अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः कर्मस्थानं भागान्यवरणादि प
ञ्चिपक्षोऽध्वासने प्रागग्रान् दर्भान् वा तीर्थं कुशान् दत्वा प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य यत्नः शुद्धायां
भूमौ समप्रविंशत्यंगुलं मंडलं परिलिख्य तत्र परिसमूह्य त्रिभिर्दर्भैः पांसून् परास्य उपलिप्य
गोमयोदकेन स्रुवमूलेन दक्षिणमारभ्य प्रागग्रां रेखामुल्लिख्य प्रागग्रां उदक्संस्थां स्थंडिल
परिमाणां लिखित्वा पुनरुद्धृत्य अनामिकांगुष्ठाभ्यामुल्लिखितपांसूनादाय पांसून् दूरे
न्यस्य अग्निकाद्भिरभ्युक्ष्य अभिषिच्य अग्निमुपसमाधाय कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्तं २
आवाहयेत् पात्रेण संपूर्णेन वारिणा अनलेन जलं पूर्णं प्रशीतः प्रत्यङ्मुखो भवेत् श्रौत
वा आत्माभिमुखं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य अथ पवित्रप्रमाणमाह व्यासः कु
शौ तु पवित्रे द्विहस्तौ प्रादेशमात्रेण संयुतः मध्यमूलेकुशौ छित्वा प्रागग्रौ कौशे कुशान्यजेन् कु
शानि स्तीर्य चतुर्दिक्षु कुशप्रमाणमाह च्यवनः ब्रह्मासने कुशा दत्वा प्राक् मूलका
उपदेशनार्थं कुशप्राशनाय कुशद्वयं आज्यमनार्थं कुशामेकांछादनार्थं कुशत्रयं पूर्णा
तास्वजलपूर्णात्रयं कुशरत्नोस्थितः समार्जनार्थं कुशाश्चैतास्त्रयो रत्नमूलयोः अथ संमार्जि
नं कृत्वा प्रोक्षणपात्रे जलसेचनं अथ चतुर्दिक्षु कुशाविस्तीर्णप्रमाणमाह बृहस्पतिः कुशाः षोड
शास्तृणीयाच्चतुर्भागे सर्वतः अग्नेरीशानत्रितयाग्नि रेखायाः पुष्पमारणात् अथ उपयमनप्रमाण १४
माह शौनकः वेणीत्रयकुशास्तिस्रः वामहस्तसमास्थितः दक्षिणाजानुरधोपिदत्वोद्गवान
जानुतः अथ संपूर्णकुशपिंडिका कुशासंख्यामाह मार्कंडेयः अशीतिमकुशासंख्याकुशपि
डिकायां चैव सदा सर्वेषु सर्वयज्ञेषु अपि वेदः प्रशस्यते ततो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणा
दिकर्म कुर्यात् तस्याग्नेर्दक्षिणास्यां दिशि ब्रह्मणो वरणादि पञ्चियदारुनिर्मितमासपीठ

॥ वारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं च मसृणं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन पात्रस्योदकेन स्पर्शयित्वा ॥ ५

मालीयं कुशैः प्रागग्रैः स्तीर्त्वा तत्र च एतान् आस्तरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु नत्वं तत्रास्तरणं तत्र वै पंचा
शत्कुशानि मितं अथ परस्तरणं प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदक्स्रवकप्रासीनोनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रा
लंकारादिभिः संपूज्य पात्रासादनं कुर्यात् तत्र समस्तं कर्मणो गोत्रमुकशर्मेन्तु ब्रह्मत्वं त्वं ब्रह्मा भवेति
ब्रह्मणोभावात्सुकृतवंन्मुपवेश्य प्रणीपत्रपदनिशेधः तद्यथा अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशेषु पात्राणि द्वंद्वं प्रयक
त्स्रपयित्वा परिस्तीर्य अग्निं वर्हिर्मुष्टिमात्रं ईशानादि ईशानान्तं प्रागग्रैर्वर्हिभिरुदकसंस्थं अग्नेः प
श्चिमे आसादनं कृत्वा अथ वहासाद्यपात्रं बर्हिः प्रथमार्थ्येर्यं प्रयोजनं तावत् पहारी नु द्वंद्वं प्रा च उदगग्राण्य
ग्नेरुत्तरतः पश्चात् आसाद्य तद्यथा पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशान्तरणानि पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे कु
शतरुणे प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसम्मितखातं पद्मपत्राकृतिकमलमुकु
लाकृतिं वा आज्यस्थाली तैजसी मृण्मयी वा द्वादशांगुलविस्तारा प्रादेशोन्नता एवं चरुस्थाली सं
मार्जनकुशास्त्रयः उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्र्यः स्रु
वः खादिरो हस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्तुलः उत्करः आज्यं गव्यं चरुश्च व्रीहि
तंडुलाः षट्पंचाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं पराङ्मुखं चतुर्भोक्तुः पूर्णपात्रं परिमितंतंडुलैः
पूर्णं पात्रं दक्षिणा वरो वा यथाशक्ति हिरण्यादि द्रव्यं पवित्रे एतत्कृत्वा प्रथ
मत्रिभिः कुशानन्तरणैः अनन्तः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशानन्तरणे प्रक्षिप्य प्रोक्षणीसुसंस्कार
प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवि
त्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीपुनि धाय दक्षिणेन प्रोक्षणीपात्रं निधाय सुन्याप्य सव्ये कृत्वा
तदुदकं दक्षिणेनोद्धृत्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य अथ चरुप्रोक्षण आदधाति प्रयोजनं वेति।
आज्यपात्रं स्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य संचरे
प्रोक्षणी निधानं प्रणीताग्न्योर्मध्ये असंचरन् उच्यते पवित्रमादाय तिरूपात्र्यं आसादितं
माज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्रे विहितायामाज्यं प्रक्षिप्य चरुश्चेत् चरुस्थाल्यां प्रणीतोदक
मासिच्य आसादितानतंडुलान् प्रक्षिप्य अधिश्रयणं तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः
स्वयं चरुमेवं युगपदग्रा चारोपपर्यग्निकुर्यात् ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणं आज्यचर्वोः समं

वि॰ प॰ टी॰ ८

18

आज्यमध्येन स्रुनेचरौ स्रुवं प्रज्ञाप्य दक्षिणेन स्रुवमादाय प्राच्यमध्येसुवमग्नौ तापयित्वा सव्ये
पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्ज्याग्रे मूलतो ग्रपर्यन्तं संमज्य मूलेरथमारभ्य अधस्तात्मूल
पर्यन्तं अभ्युक्ष्य प्रणीतोदकेनाभिषिच्य पुनः पूर्ववत्प्रतप्य चरोः पूर्वेणानीत्वा अग्नेरुत्तरतः
स्थापयेत् - त्वा चरुमुत्थाप्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः प
श्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय एवं त्रिचतुरादीन्पात्रान पिहवीष्यु
द्वासयेद्यधिस्तनान्तु पूर्वेणो द्वासिना पश्चिमतोऽह विश्व उद्वासनयत्नमिति याज्ञिकसंप्र
दायात् उत्पूय पूर्ववत्पवित्राभ्यां अग्रे वेत्यग्रचलाक्याज्यं प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्पवित्राभ्यामुत्पूय
उपयमनकुशानादाय दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्येन धाय समिधोऽभ्याधाय तिष्ठन्समिधः प्रक्षि
प्य पर्युक्ष्य प्रोक्षणपुदकेन सव्येन सपवित्रेण दक्षिणेन चलुकं गृहीत्वा अग्निमीशानादि उत्तरा
ग्रपरिषिच्य जानुकृत्यात् आघारादीन् ब्राह्मणार्थे दक्षिणजान्वाच्य स्रुवेणाज्येन मनसा प्रजा
पतये स्वाहा इदं प्रजापतये उत्तरत प्रागग्रमिति संततं दीर्घं इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय दक्षि
णतः प्राचं संततं दीर्घं अग्नये स्वाहा इदमग्नये पवित्रप्रणीतासु निधाय अग्नेरुत्तरतः पूर्वार्द्धे चतु
ल सोमाय स्वाहा इदं सोमाय दक्षिणपूर्वार्द्धे चतुल संस्रुवधारणार्थं पात्रं प्रणीतायामन
धोनिदध्यात् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः देवतागातु निद ... इति वर्हि होमः एष
एवविधियत्र क्वचिद्धोमः एषः परिसमूहनादि पर्युक्षणपर्यन्तो विधिरेव समन्त्राः क्वय
त्र क्वचन लौकिके स्मार्ते वाग्नौ होमस्तत्रैवं दृष्टव्यं अन्वारब्धस्याघारावाज्यभागौ महाव्या
हृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैकानि नित्यं सर्वत्र अत्रैव वाह्निके होमप्र
संगेन सर्वकर्मसाधारणीयं परिभाषा कृतोन्याचार्य्यैः न त्वया ब्राह्मणा दक्षिणे वाह्
ला॰ दक्षिहस्तेन अन्वारब्ध कर्त्तरि आघारसंज्ञके आघाराहुती यथा मनसा प्रजापतये स्वा
हा इदं प्रजापतये इति मनसा त्यागमिति इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय आज्यभागौ आज्यभा
गसंज्ञको होमो यथा अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय महाव्याहृतयः

२

भूतयास्मित्वः यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये इदं भूर्वा इति त्यागः तथैव च भुवः स्वाहा इदं भुवः इति 19
वा स्वः स्वाहा इदᳪ सूर्याय इदं स्वः इति वा सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञको पंचाहुतयः यथा
ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अव यासिसीष्ठाः यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषा
ᳪसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा अस्यार्थः हे अग्ने वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधः तस्मिन् कर्मणि वैगुण्यजनितं त्वया
निस्तीष्ठाः अपनय किंभूतः त्वं नोऽस्माकं विद्वान् त्वमेवास्माकं कर्मसाद्गुण्येनास्मान् जाना
ध४ सीत्यर्थः न केवलं वरुणस्य क्रोधमपनयास्मत् अस्मत्तो द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि प्रमोचय किं
भूतानि विश्वानि त्वं किंभूतः यजिष्ठः यागे शान्तिप्राये उत्तमः पुनः किंभूतः शोशुचानः उत्तरोत्तरं दी
प्यमानः हे अग्ने त्वमस्मान् जानासि अतोऽस्माकमस्मिन् कर्मणि प्रमादादि जनितं वैगुण्यपकृतं
तं वरुणस्य क्रोधमपनयास्माकं दौर्भाग्यानि च मोचयेति प्रार्थनावाक्यार्थः हेड इति पदः हेड अनाद
र इत्यस्य प्रयोगः शोशुचानः द्वितीयैकवचनं ॐ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उष
सो व्युष्टौ अव यक्ष्व नो वरुणᳪ रराणो वीहि मृडीकᳪ सुहवो न एधि स्वाहा अस्यार्थः हे अ
ग्ने स त्वं नोऽस्माकमवमो व्युष्टौ समाधावस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः न केवलमस्मानधिग्रा
गच्छ किंभूतः सुहवः सुखाह्वानः आगत्य च वरुणमवयक्ष्व पृथक् कुरु किं कुर्वन् नोऽस्माकमर
लीकं रराणः अस्मभ्यं समधिसुखकरं हविर्दधानः स्वयं च वीहि तं देवं भक्षय वरुणं पूजय
त्वं समभक्षय प्रार्थनावाक्यार्थः अवम इति अरुदान्तस्य अवतमः तस्य तकारलोपः
८ ऊती सः अवरक्षा इत्यस्य ऊती पूनीति निपातनात् ऊती इति रूपं तत्र तृतीयैकवचने सुलु
गादिना पूर्वसवर्णदीर्घः ऊती इति रूपं रराणः इत्यस्य अवकुलकिणान रूपं ॐ अया
श्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि अया नो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषज
ᳪ स्वाहा हे अग्ने त्वमयाश्च असि प्राणिनामितवदिर्धिरपि असि अपरमनभिशस्तिपा
श्चासि विद्यमानाभिशस्तिर्याचनया यस्य पुरुषस्य सोऽनभिशस्तिस्तमनभिपासि रक्ष
सीत्यनभिशस्तिपाः त्वं मयसत्यमर्थः यस्त्वां रक्षणार्थं न याचते तस्यापि त्वं स्वाहा याइद्र
कोऽभवसीति तदित्थंभूतस्त्वमयाः गत्वा नोऽस्माकं यज्ञं च हव्यविधि विरे हुतं देवान् प्रापय

वि० प० टी० ९

अ०

किंच त्वं सत्यमित्यमेव प्रायश्चित्तज्ञानासि जरातः संसारस्य निस्तारकोपायं जानासीत्यर्थः 20
अतः कारणात् पवित्वमयाग्रागच्छ आगत्य चनोस्माकं भेषजं धेहि अस्मिन्निस्तारको
पायमौषधं परिकल्पय येन त्वमपि लोके शुभावह विशाची ष्य: प्राब्दोत्र कारान्तस्तथापि
बुदसि सकारान्तः सत्यमिति शब्दोत्रावधारणार्थे: अयानोयज्ञं वहस्ययानोधेहि भे
षजमिति क्रियापदद्वयमिति व्याख्येन विद्यातनार्थः अयाइति इणगतौ इत्यस्य "पदस्मे पदवि
लुङ् मध्यमपुरुषैकवचने सिप् इतस्य लोपः धातोर्गुणः लोपेइत्यादि विस्पष्टाण नीकार लोपः"
गमः आङ् पूर्वस्य गुणस्याकारो दीर्घः सति वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वं अयाइति सर्वगत्यर्थः इति
कृत्वाएतज्ज्ञानातीत्यासुन् प्रत्यये त्वप डाग्निशलवरणसहस्वयज्ञियाः पापाचिन्तनामहान्तस्तेभि
र्नीय यसविता नयिस्मुर्विश्वेमु चं चलमरुतः स्वर्का रुवरुलयनेनेवशमपापाचिन्तनाविस्तीर्णा अपि
चयसृहस्वपारुपाहानमितिवरुत्वापलहणार्थे किंभूतायज्ञियाः यज्ञेनधाभूर्नेनुष्ठानजनिताःच
पा० पिचकिंभूताः महान्तोव्यापकाः एभिर्लेशोनोस्मान्यह्यानीमुविन्तनकेवलमुतविस्मुर्विश्वेदेवा
मरुतोपचय: स्वर्का: सुष्टाचिन्तामुचन्तुमञ्चान्कुर्वन्तु अयंवाक्यार्थः अस्मिन्यज्ञकर्मणिया
निचिन्तुमाहाविहृतान्यताभूतानुष्ठानजनितापापानिद्वःवरुनुतगुणयोगात्पापाणस्द
विधेयानितेःपापाःसवित्राद्यादेवाःअनयाप्राकृत्यास्मान्मुक्तान्कुर्वन्तु नेमिरितितच्छन्दस
नत्वेयावहुवचनेयकुलच्छन्दसीत्यपारिशानिषेधवहुवचनत्वादित्येत ॐउदुत्तमवरुणपाशमस्म त्वा
दवाधमंविमध्यमश्रथायअथावयमादित्यव्रतेनागसोअदितयेस्यामा वरुणः उदुत्तमं
पाशमस्मदुत्कृत्तांश्रसमवर्वस्मत्कुरु अथमंअथायकिंचमध्यमंपाशमवश्रथायअथैवकृते
आदित्यादितेःपुत्रवरुणव्रतेब्रह्मचर्यव्रतेनवानागसः अनपराधाःअदीनतायैसामादीना
भवेत्यर्थः प्रजापत्यप्रजापतिर्देवताकाहोमः यथा प्रजापतयेस्वाहा इदंप्रजापतये
स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमस्य अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा इदमग्नयेस्विष्टकृते चका
रःसर्वसमुच्चयार्थः एतन्नित्यं सर्वत्रपतद्दाघारावाहि स्विष्टकृद्धमा सर्वत्र सर्वेषुहोमात्म
केषुकर्मसुनित्य यत्रहोमाभावस्तत्रनास्ति यथामलोदारोहणलांगलयोजनायसत्राह्न
णभोजनेषुअनोविहितस्यास्विष्टकृद्धोमस्याकर्मविशेषस्यानान्तरमाह प्राक्स्वाहाग्राहुति १

थः शाकपूर्वस्त्विष्टकृत्प्रयोगो भवति चेद्यदि आज्यसंस्काराद्यन्यापि चरुप्रभृति हविर्भवति केवलाज्य

यागे तदाकृतिशेषं भवति सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यान्तरमेतत्तदावापस्थानं विवाहे सर्वप्रायश्चित्तं

त्वेवोत्तमेऽष्टकृत्याः प्रायश्चित्तमिति [illegible] आकृतिपञ्चकं प्राजापत्यं प्राजापत्याकृति इति सर्वप्राय

श्चित्तं प्राजापत्यं [illegible] सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्ययोरन्तरे सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरे एतद्

आवापस्थानं कस्मिन्कर्मणि विवाहे आवापस्थानमावापः अन्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः

कर्मान्तरे प्रक्षेपः आवापस्य आगन्तुकत्वेन [illegible] तन्निवृत्त्यर्थः तमेवावापमा

ह राष्ट्रभृत इच्छन् विवाहे वैवाहिके होमकर्मणि राष्ट्रभृत्संज्ञकाः आहुतीः आवाह

येदित्यर्थमाह जयाभ्यातानांश्च जयाभ्यातानानांश्च जयाभ्यातानान्। तानु जयाभ्यातानांश्च आवाहयेत्

नो किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानहोमफलं कामयमानः किं प्रमाणमिति चेत् जानन् येन

कर्मणेर्त्सेदितिवचनात् येनकर्मणा [illegible] कर्मण्यत्र [illegible] इति वचनात्

प्रतीतिरित्यर्थः तत्र राष्ट्रभृतो यथा अथ जयाभ्यातानाः ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यादिकाः

द्वादश मन्त्राः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः ॐ ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा

स्वाहा योऽग्निर्गन्धर्वः गन्धर्वरूपस्तस्मै अग्नये स्वाहा दत्ताहुतिः [illegible] वषट् [illegible] इत्यर्थः

किंभूतोऽग्निः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहते इति ऋताषाट् सत्येन सहत इत्यर्थः पुनः किंभूतः

ऋतधामा सत्यं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा किमर्थं तस्मै स्वाहा क्रियते इत्याह स नः अस्मा

कं इदं ब्रह्म ज्ञानं क्षत्रं वीर्यं च रक्षतु गन्धर्वरूपाग्नये सत्यसहिष्णवे सत्यस्थानाय अस्माभिरिद

माज्यं दत्तं स अस्माकं ज्ञानं वीर्यं च रक्षतु [illegible] वाक्यार्थः ॐ ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्व

स्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा योऽयं ऋताषाड् ऋतधामाऽग्निर्गन्धर्व इत्युक्तं

तस्याग्नेर्गन्धर्वस्य अप्सरसः ओषधयो [illegible] गन्धर्वाणामप्सरसो भवन्ति किंभूता मुदो नाम मुदो

नाम इत्यर्थः [illegible] मोदन इति मुदः ताभ्यः ओषधिभ्यः स्वाहा सुहुतं भवतु अग्नेर्गन्धर्व

स्याप्सरोभ्यो मुदो नाम ओषधीभ्यः अस्माभिरिदमाज्यं दत्तं अस्माकं ज्ञानं वीर्यं च रक्षन्त्विति

मंत्रवाक्यार्थः ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा

21

यः सूर्यो गंधर्वः किंभूतः संहितः दिवसं रात्रिं च संदधातीति संहितः पुनः किंभूतः विश्व
सामा सर्वसामवेदमयः अपरं सर्वं समानं ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वस्तस्य
मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा। तस्य सूर्यस्याप्सरसो मरीचयो याः प्सरसः
किंभूता आयुवो नाम आयुवंति आयांति जगंतीन्यायुवः आयुवो नाम स्पृश्यत्वं यः अ
परं सर्वं समानं ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वा
हा वाट् यश्चंद्रमा गंधर्वः किंभूतः सूर्यरश्मिः सुषुम्णो नाम अपरं सर्वं समानं।
ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा। तस्य चंद्रमसो
अप्सरसा नक्षत्राणि किंभूतानि भेकुरयो नाम अपरं सर्वं समानं ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वः स न इ
दं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् यो वातो गंधर्वः किंभूतः इषिरः गमनस्वभावः पुनः किंभूतः विश्वव्यचाः
सर्वगः अपरं सर्वं समानं ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा॥
तस्य वातस्य गंधर्वस्याप्सरस आपो जलानि किंभूता ऊर्जो नाम ऊर्जयंतीति नामस्य यासां अपरं सर्वं समानं ॐ
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् यो यज्ञो गंधर्वः किंभूतः भुज्युः सर्वा
णि भूतानि भुनक्ति पालयतीति भुज्युः पुनः किंभूतः सुपर्णः शोभनगतिरिति यावत् अपरं सर्वं समानं ॐ
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा। तस्य यज्ञस्य गंधर्वस्याप्सरसो
दक्षिणाः किंभूताः स्तावा नाम दक्षिणा दत्ता यायजूकं स्ताव्यो भवतीति स्तावाः अपरं सर्वं समानं ॐ प्रजापति
र्विश्वकर्मा मनो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् यो विश्वकर्मा मनो गंधर्वः किंभूतः प्रजा
पतिः प्रजानां पतिः पुनः किंभूतः विश्वकर्मा विश्वं कर्म यस्य सः तेषां पारो विश्वस्य कर्मकरणात् अपरं सर्वं
समानं ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा
तस्य मनो गंधर्वस्याप्सरसः ऋक्सामानि ऋक् च सामानि चेति ऋक्सामानि किंभूतानि ए
ष्टयो नाम आयष्टिरेष्टिः अनिशायिनेच्छा तयाच पुत्रादीनामप्युक्ते प्रज्ञादिः संपद्यते इत्याभि
प्रायः अपरं सर्वं समानं ॐ चित्तं च चित्तिश्चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च
रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभू २२

चोदितस्तत्र चित्तं चेत्येवमादीनां चतुर्थ्यन्तानां केचिदिच्छन्ति तदसंप्राप्तः कुतन स्वतानि देवतापदानि किं तु मंत्रात्म
यथाश्रुता एव प्रयुज्यंते चित्तं च चित्तिश्चेत्येवं पठितं प्रजापतिर्जयं दद्यादित्याम्नायायां जयोत्तो भविष्यति सेवात्रापि मंत्रं च
कारः समुचितः चित्तं ज्ञानं तत्र स्वाहाकारं दद्यादित्याम्नायायां कार्यः चित्तिश्च तां परिहरः आकूतं चाभिमुखं आकू
तिश्च आत्मनो धर्मविशेषोऽनेन तु विज्ञानं च चित्तिस्त्वज्ञानं विज्ञानं विज्ञातिश्च विज्ञानार्थं मनश्च श्रुति
दृशः करी स्युछदः शब्दः अमाना मनिश्च निपुं वक्तानिपुं चाभ्यां विहृदयं तद्वदिनिवर्ति पूर्णत्वयो वक्तनिवर्ति
पुनःकारस्वरेपक्ष शंकरी दर्शश्च प्रसिद्धः पौर्णमासं च प्रसिद्धं बृहद्रथंतरे सामविशेषः रथंतरं च सामविशेषः वा
क्यार्थस्य प्रथममंत्रोऽप्युक्त एव सर्वेषामेव ओं प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु तस्मै
विशः समनमंत सर्वाः समनमंत स उग्रः स हि हव्यो बभूव स्वाहा प्रजापतिः इन्द्राय जयान् प्रायच्छत् प्रायच्छत् दत्त
वान् कथंभूताय इन्द्राय वृष्णे सेनानीत्वे प्रजापतिः किंभूतः पृतनाजयेषु उग्रः विपक्षसेनाविजये उद्ग्रयते
जोमिः आविष्कृते वृत्रवज्ञतस्मै प्रजापतिर्यं च दत्तवान् कथंभूतम् यतः कारणात् तस्मै प्रजापतये सर्वा विशः
प्रजाः समनमंत सन्नताः सम्यक् प्रणामं कृतवत्यः सयतः प्रजापतिस्तु ग्रावभूव सर्वेनेनोभिभाव्यो बभू
वा पतनाः सत हव्यो बभूव हव्याह्वा हवनभूवः प्रजापतिः स च विपक्षस्य विजयी लोकस्य कारणी
य सर्वैनेनाभिभाव्यो हव्यः हव्यः अत इन्द्राय जयप्रदत्तवानिति प्रजापतिर्ब्रूजिवाक्यार्थः इन्द्रस्य तु
त्वाज्याहुतिदानेन तत्तुष्टोऽस्मभ्यं जयं दद्यादित्यभिप्रायः ओं अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठा
नां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवोधिपतिश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः स
त्यानां वरुणोऽपाꣳ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिस्तन्मावतु सोम ओषधीनाꣳ सविता प्रसवा
नाꣳ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्तु पितरः पि
तामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधा
यामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳ स्वाहा सूत्रं अभ्यातानान् सत्काश्यतेऽष्टादशाभ्यासाः
सर्वत्रानुषजति अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं
मंत्रं यथालिंगं पाठं वचनसमविलिप्ता दिदेवहूत्याꣳ स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशमनुषजति
सपुनक्ति ओं अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पु
रोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳ स्वाहा योऽग्निर्भूतानामधिपतिः प्रभुः समावतु पा
लयतु अत्र अस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मणेऽस्मिन्क्षत्रे वीर्ये अस्यामाशिषि अस्यामाशास्ये

ग्रस्यां पृथिव्यां ग्रग्निस्थितायां ग्रस्मिन्कर्मणि विवाहे ग्रस्यां देवहूत्यां देवानां हविराहूतौ देवहू
तिस्तस्यां प्राणिनामधिपतिरग्निर्मां ब्रह्मण्या दौ पालयत्विति पाशवाक्यार्थः इन्द्रो ज्येष्ठा
नामधिपतिरित्यादि यः इन्द्रः ज्येष्ठानां श्रेष्ठानामधिपतिरितिव्याख्याय मपरं समानं ओं य
मः पृथिव्या अधिपतिः योयमः पृथिव्या अधिपतिस्तथैवापरं समानं ओं वायुरन्तरिक्ष
स्याधिपतिः योवायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः समानमन्यत् ओं सूर्यो दिवोधिपतिरित्यादि
यः सूर्यो दिवः स्वर्गस्याधिपतिरित्यादि समानं ओं चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिरिति [illegible] य
थार्थमेवापरं समानं ओं बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिरिति यथार्थमेव सर्वं ब्रह्मवेदः ओं मित्रः स
त्यानामधिपतिरिति योमित्रः सत्यानाम् विनाशिनामधिपतिरित्यपरं समानं ओं वरुणोऽपा
मधिपतिरितियथार्थमपरं समानं ओं समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिरिति यः समुद्रः स्रोत्या
नां नदीनां यथार्थमपरं समानं ओं अन्नं साम्राज्यानामधिपति यथार्थमपरं समानं ओं सोम
ओषधीनामधिपतिरिति यः सोम ओषधीनां व्रीह्यादीनामधिपति इत्यादि समानं ओं सविता प्रस
वानामधिपतिरिति यः सविता प्रसवानां प्रवृत्तिधर्माणामधिपतिरित्यपरं समानं ओं रुद्रः प
शूनामधिपतिरितियथार्थमपरं समानं ओं त्वष्टा रूपाणामधिपतिरितियथार्थमपरं समानं ओं
विष्णुः पर्वतानामधिपतिरितियथार्थं सर्वं ओं मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्त्वित्यादि समा
नं ओं पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहा इह मावन्त्वित्यादि समानमेवान्यत् परे प्रपि
तामहाः अवरे तताः पितामहा वा पूर्वे तताः तस्मादपि पूर्वे पदद्वयं पृथगपि [illegible] ताः पि
त्रादिषु प्रत्येकवचनं गौरवार्थं इहास्मिन् लोके समावन्त्वित्यादि समानमेवान्य
त् अग्निरैत्वित्यादि परं मन्त्रमिति विवेचयाचार्यः परं मन्त्रविनियोगमाह [illegible] यान्
दिकर्मेति ओं अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्तदयं राजा वरु
णोनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् अग्निरैतु आगच्छतु किंभूतः देवानामिन्द्रा
दीनां प्रथमः मुख्यः आगत्य च सोऽग्निः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजां पुत्रादिकं मुञ्चतु मोचय
तु कस्मात् मृत्युपाशात् मृत्योर्मरणात् पाशात् बन्धनाच्च तदयं वरुणो राजा अनुमन्यतां
स्वीकरोतु तत्रायं वरुणः अनुमतो भवत्वित्यर्थः कथमाचयतु यथाइयं स्त्री पौत्रमघं

पुत्रभवं तु। तेन देहीति अग्निरागात्यवस्तास्या अनुमन्यतो अस्याः कन्यायाः पुत्रादिकं मृत्योः पाशान्मोचयतु प २५
र्यर्थ कन्या पुत्रादिभवं तु। तेन मोहितन्याधरा साबा वक्यार्थः अस्येति पञ्चर्थं चतुर्थीरात्रौ देति रोदिनम्ब विमोच
नेऽन्यस्य लोकेषु। इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः अशून्योपस्था जीवितामस्तु मा
ता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं गार्हपत्योऽग्निः इमां कन्यां त्रायतां रक्षतु तथा अस्यैः कन्यायै प्रजां पुत्रा
दीनानयतु प्रापयतु तथा दीर्घमायुश्च नयतु तथा सन्नीयं कन्या अशून्योपस्था तुन्नित्यं भर्तुः संगमा
भवतु जीवितामाता अस्तु जीववत्सा भवतु पौत्रमानन्दं अभिबुध्यतां पुत्रभवं सुखं सर्वतो भावेन अनु
भवतु अग्निना रक्षितेयं दीर्घमायुः सुभगा जीववत्सा भवत्वित्याशा साबाक्यार्थः। ॐ स्वस्ति नो अग्ने दिवा पृ
थिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं हे अग्ने यजत्र प रोध
जत्रायत इति यजत्र नोऽस्माकं स्वस्ति कल्याणानि विधेहि धारय कथं भूतस्य यथा अस्मत्स्वस्तिरेकेनोव इत्यर्थः किं
भूतानि विश्वानि सकलानि कुत्र कुत्र दिवा आकाशे पृथिव्यां भूम्यां च यानि कल्याणानि तानि सर्वा
णीत्यर्थः किं च यन्न द्रविणं धनं प्रशस्तं जातं अस्मासु निधेहि किंभूतं अस्यां महि महति पृथिव्यां दिवि स्वर्गे जातं
मुत्पन्नं पुनः किंभूतं चित्रं नानारूपं व्याहितरूपादि हे अग्ने सकलकल्याणानां निधानानि चास्मान्
सुधेहि इत्याशंसा वाक्यार्थः अग्ने दिवा पृथिव्या इति सप्तम्यर्थे तृतीया। ॐ सुगं नु पन्थां प्रदिशन्न एहि
ज्योतिष्मधेह्यजरन्न आयुः अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु नमोऽस्यानिष
धेसारः भूत इति पोषः अग्ने इति यावत् नोऽस्माकं पंथा पंथानं प्रदिशन्तु उद्दिशन्नेव हि आगच्छ किं
भूतं पन्थानं सुगं सुखेन गम्यते इति सुगं तं तथा चास्माकं आयुर्जीवनं अजरन्नु अपहायनय
हि तथा गतेन नोऽस्माकं मृत्युः अपैतु अपगच्छतु मतो मे ममरममृतं मोक्षः आगात् आगच्छ
तु तथा वैवस्वतो यमो नोऽस्माकं अभयं कृणोतु करोतु हे अग्ने अस्माकं उद्दिश्य पन्थानं
उपदिशन् आयुश्च अपहायन् आगच्छतु आगतोऽस्माकं मृत्युः अपगच्छतु मोदो भवतु
ममयममभयं च आगच्छन्तीत्याशंसा वाक्यार्थः। ॐ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देव
यानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् स्वाहा हे मृत्यो परं पन्था
उत्कृष्टं पन्थानं त्वं हि सान्तकं अनुपरेहि अनुगच्छ तेन च योऽन्यः पन्थाः हिंसा ते अन्यो लोकः
हिंसात्मक इत्यर्थः तं पन्थानं परेहि परागच्छ किंभूतोऽसौ पन्था देवयानात् इतरः अन्येषां

वि॰
प॰
२८
२३

यं देवानां आना ह्न्मनुः अन्यः केनापि द्वेषानुगताः यः ध्याइत्यर्थः किं च नेन वयं एतद्देवत्र्ब्रवीमि तेन वकिं
किंभूतस्य च कस्मात् मृत्युने सकल लोकव्यवहार दृष्टवते अजनिते चनेन किं ब्रवीमि नोऽस्माकं
प्रजां मा रीरिषः अस्मत्संबन्धिनीं प्रजां मा हिंस उत अपि या नो अस्माकं वीरान् पुत्रान् मा रीरिषः तम
अनया कन्यया अनुष्ठत्वा हिंसतः परा हन्यस मम प्रजा पुत्राश्च मा हिंसेति वाक्यार्थः रीरिषः रिषमाय इत्य रिष ४
स्य अड् न माङ् योगे मध्यमपुरुषैकवचने अडि कृते माङ्योगात् अडागमो न भवति वीरशब्देन पु
त्रोऽभिधीयते इत्यत्र पुत्रो वै वीर इति श्रुति प्रमाणम् ॐ कुमार्या भ्राता समीपलाजासमिश्रान्तुला
त॰ जानंजलावावपति तानंजुहोति ॥ भ्रात्रेन मिलितेन लाजाञ्जलिनाञ्जुहोति निगादविग्रहस्यविवा
हाग्नेः प्रतिपत्ति स्थानी कृत्वा अर्यमणं देवमिति ॐ अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत सनो अर्यमा देवः अ॰
प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः इयं कन्या अर्यमणं स्वयं अयक्षत पूजयति किंभूतं देवं पुनः किंभूतं अ
ग्निस्वरूपं किमर्थं स्वयमादेवः इतः प्रेतुः सकाशान्मामेनां मुञ्चतु न पत्युः माचयतितेन तदर्थं इयं
कन्या पितुर्मे हानि याग सिद्ध्यर्थे अर्यमणमयजत इति वाक्यार्थः अत्रायद्वातोर्निवर्तमानायेनन्ह
ञ्॰ ॐ इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम । इयं नारी उ
पब्रूते ब्रवीति किं कुर्वती लाजानावपन्तिका आवपन्ती किं अपने मम पतिः आयुष्मानस्तु दीर्घा
युर्भवतु तथा मम ज्ञातयः एधन्तां एधन्तां वृद्धियुक्ता भवन्तु पत्युर्दीर्घायुः ज्ञातीनां वृद्धिं च प्रार्
थयति जलान् जुहोतीति वाक्यार्थः आवपतीति केति स्वार्थे कः एधन्तामिति एधतामित्यस्य
छान्दसं रूपम् ॐ इमाल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव मम तुभ्यं च संवननं तदग्नि
रनुमन्यतामियं इयं नार्युपब्रूते इत्यधिकारस्थ एष मन्त्रः इयं अह इमाः इमान् लाजान् अग्नौ आ
वपामि प्रक्षिपामि किंभूतान् तव पत्युः समृद्धिकरणात् तव समृद्ध्यामिन्वर्थे अपि च यदे
तन् मम तुभ्यं च तव संवदनं वशीकरणं तदपि तदग्नि रनुमन्यतामिव [illegible] न्यतः दर्यं चतु
र्थमति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुपां सुपो लुगादिना विभक्ति लोपः वशीकृया संवदनं अध्यास्यद
क्षिणं हस्तं गृह्णाति स्वदक्षिण हस्तेन आदितः की [illegible] अंगुष्ठेन सहितं ह
मिति गृह्णामि ते सौभगत्वायेति मंत्रेण ॐ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरद २३
ष्टिर्यथासः [illegible] कुमार्या दक्षिणं हस्तं गृह्णाति [illegible]
[illegible]

२७

षि पथा सम गोर्ध्व माद्रेव : सविपुरं धिमे संताङ्गौ गार्हपत्या द्देवा : अमो हमस्मि सत्त्वं साल्व॰ सा त्वमस्यमो हं हर्म
हमस्मि ऋक् त्वं द्यौर हं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय प्रजननाय वेदि पुत्रान्विंदावहै
बहून् ते संतु जरदष्टय : संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः
तेषां हस्तं गृहीत्वा मिति किमर्थं तेन त्वं सौभगाय ने केवलं सौभगाय यथा च मया पत्या सह जरदृष्टिः हस्तं गृहीतं
कुर्यात् वाधिकारः इन्द्राणी शची याभगः सविता देवा मह्यं त्वा दुः इत्यर्थः केनाद्दवा भगार्यमा सविता पूषा देवाद्य
ति सर्वे रेव संवधत्ते किं भूता त्वा पुरंधी गार्हपत्याधिकारिणी किमर्थं ग्रं गार्हपत्याय किं भूता हं त्वं च अमो
हमस्मि मा लक्ष्मी येस्य ना लक्ष्मी त्वमसः त्वं सा त्वं लक्ष्मी त्वया हि ना लक्ष्मी रूपत्योः त्वममस्मि लक्ष्मी रिति भावः
सा त्वमस्यमो हमिति पुनरभिधानमादराति शयार्थं : तथाहं सामास्मि साम वेदोस्मि ऋक् त्वं ऋग्वे
द त्वं च त्वं द्यौ स्वर्गः त्वं पृथिवी तथा च उभावपि यथा न्योऽन्यमिप्राय : तेन स्य एहि प्रभिमुखी भवता
वां विवाहे विवाह कारवाहः तथाप्तानि रेतः शुक्रं सह दधावहै धारयावहै प्रजाः संततिः प्रजननाय वेदः उत्पा
दयावहै उत्पादयावः बहून् पुत्रान्विंदावहै लभावहै च : ते पुत्रा जरदष्टयः संतु दीर्घायुषो भवंतु किं
च आवां शरदः शतं पश्येम : पश्याव : किं भूतौ संप्रियौ अन्योन्यानुरक्तौ रोचिष्णू दीप्तियुक्तौ सुमन
स्यमानौ सौमनस्यं कुर्वाणौ जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं मिति व्यक्तार्थं सविताहि
मिदं ज्ञाया लक्ष्मी भूता या हस्तं रक्ष सौभाग्याय दीर्घायुत्वाय यथा पृथ्वये सुविकल विप्रत्नाय च गृह्णा
गृह्णामीति वाक्यार्थं : गृह्णामीत्यत्र परिगृह्णामि च्छंदसि ग्रहिति ह्वका रस्य भकारः : पुरंधिरिति द्वितीया
र्थं प्रथमा पश्येम जीवेम शृणुयामेति त्रिवचने बहुवचनं : अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतो
ग्नेर्दक्षिणपादेन अथ पाणिग्रहणानंतरं पत्नीं वधूं दृष्मानं दृषदं उत्तरतोग्नेः स्थापिता दक्षिण पादे
न कृत्वा आरोहयति आरोहेममश्मानमिति मंत्रेण अंग्नरो हेम इति मंत्रेण अं आरोहेममश्मानमश्मेव
त्वं स्थिरा भवत्वमितिहि पृतन्यतोव बाधस्व पृतनायत : हे कन्ये त्वमिमं अश्मानं आरोह आक्र
म : किमर्थं अनेनाश्मारोहेनेमं त्वं स्थिरा भव : कठव अश्मेव किंच पृतन्यतः त्वत्प्रतिपक्षतया
आत्मनः पृतनामेनामिच्छतः पुरुषान् निनित्सनुभिभूयतिष्ठ किं च पृतनायतः पृतनाया
आगच्छतः ईदृशाने वाधा सुखदुःखं स्पर्शत्या पद्यतिप्ल्यामिभवार्थं प्रतिपक्षबाधनार्थं च :

वि॰ प॰ टी॰ २४

२८

मङ्गलस्मारोहेतिवाक्यार्थः पूतन्यत इति कव्यधुरं ष्टुत्तनुस्याविकारलोपः नायत इति लोहितादि
गणपठितं अथगायामागायति अस्मारोहिरत्तेन एगायांगायति तां गाथामाह सरस्वती प्रेदमवे
ति मंत्रेण ॐ सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति यांत्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्यां
भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः किंभूते सुभगे हे
सरस्वति यांत्वा त्वां जायां प्रजयामिति उक्तौ तत्र यासीत्यर्थः सा त्वमिदं विवाहकर्म प्रकर्षेण अवपाल
य किंभूते सुभगे मनोहरे पुनः किंभूते वाजिनीवति वाजिनी घोटिका तत्सहशी घोटिका शी
घ्रगामिनी यात्वमपि क्वीति त्वयासी घ्रयासीत्यर्थः अग्रवासीत्याह अस्यभूतस्य प्रतिजातस्यायतः किं
विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य कीदृशी सा यस्यां सत्यां भूतं पृथिव्यप्तेजोवायुवाकाशात्मकं समभवत् सम्यग्व
भूवत् यस्यामिदं विश्वं जगत् समभवत् तां गाथामिदानीं अद्य इदानीं गास्याम्यभिगायामि किंभूता
सा गाथा या स्त्रीणामुत्तमं यशः या सरस्वती जगदुत्पत्तिकारणं का तत्रूपा गाया त्वया इत्येवं सरस्वतीं स्तुत्वा
सामवेदे विवाहकर्मम अम प्रमादकृतानुद्धमंत्रपाठ [illegible]तः पालयतीति वाक्यार्थः अगायामीति गेषाब्दो
णाच उत्तमपुरुषैकवचने गास्यामीति वर्त्तमानार्थे लट् अथ परिक्रामति अथ गाथायामानन्तरं भार्यायाम
ग्निप्रदक्षिणेन परिक्रामतो वधूवरौ तुभ्यमग्रमिति मंत्रेण ॐ तुभ्यमग्रपर्य्यवहन्त्सूर्यामवहतुना यावि[illegible]त
का इति या मालिनी मेनां कन्यां तुभ्यं पर्यवहन्त विवाहितवान् इत्यर्थः एवं त्वया सह पुनर्नो मनुष्यो
वहतु तत अग्ने पतिभ्यो मनुष्येभ्यः एतां जायां प्रजया सन्तत्या सह दाः देहीत्ययं वाक्यार्थः हे अग्ने
त्वया प्रथमं विवाहितत्वात् त्वैव जाया सेति इदानीं सन्तत्या सह मनुष्याय पत्ये एतां जायां देहीति
प्रति मद्यमितियावच्छब्दो लोके सिद्धः हस्तग्रहणानेषु कर्मसु चरएवकं ज्ञानूपठति एवं द्विः परं लाजादि एवमे
वमुनेन प्रकारेण द्विवारहयं अपरं पुनरपि लाजाहि कुमारीभ्राता [illegible] परिमाणानेक कर्म भवति
अग्रवधूपञ्चादरः प्रणीताब्रह्मसहितं अभिप्रदक्षिणीकुरुत ततो पूर्ववत्परिक्रामतः पुनः लाज
रावदानं हिः कारयित्वा अर्यमणमिति मंत्रेण [illegible] पित्वा प्रदक्षिणीकृत्य दिर्द्दाचयित्वा अथाग्रे
वधूयानमाह परास्तरः षडब्दमध्ये तौ ह्याह्य कन्यावर्षं द्वयं यत सोमो भुंक्ते गंधर्वस्ततः पश्चा
दुनाशानः लोमा होमेच संप्राप्ता चंड गंधर्वोऽग्रः तेषां सफज्येरन्कन्या पुत्रपौत्रलक्ष्मीहरा

२४

अथविशेषमाह वशिष्ठः शाक्तिनः प्रदक्षिणाद्यांगंधर्वद्वितीयासहाग्निनानृतीयानथकन्यासह प्रदक्षिणा
अथविशेषमाह व्यासः दद्यात्रिशिखाकन्यायासोमोद्यायप्रदक्षिणा गंधर्वद्वितीयेशाक्रः तृतीयेगुरुताण
नः अथविशेषमाह मांडव्यः प्रथमरत्नेसोमः द्वितीये इद्रदेवता तृतीयेरत्नेवह्निः तुर्येरत्नेमानु
षः अथकेषांचिन्मतेन सप्तप्रदक्षिणाश्चाह नेमूना श्रीयमः प्राक्सप्तविसुमहेश्वरा कन्याप्रदक्षिणा
होनासर्वपापप्रणाशना अथपुनः विशेषमाह नारदः कुर्यात्प्रदक्षिणास्ति सस्वाग्रेवधूप्रणामने
चंद्रगंधर्ववह्निस्यपुत्रसंपत्तिदायकः एभिर्वचैनैरग्रवधूपश्चाद्वरः प्रदक्षिणाः अग्निंकुरुतः अथवराय
वधूः पश्चात्प्रमाणचतुर्थीश्वप्रप्रदक्षिणानेनावधूः स्वश्यकोणेनसर्वान्लाजानावपतीति ॐ भगा
यस्वाहेतिद्वावपीत्वानृस्तीपरिक्रमणस्यग्रेवरः पश्चाद्वधूः प्रणीताग्रमसहितमग्निंप्रदक्षिणीकुरुतः
अथप्रमाणमाह शुकः प्रथमेकुपितासोमः द्वितीयेनाहदेवता तृतीयेकुपितोवह्निः इतिवोप
प्रदक्षिणे अथविशेषमाह विष्णुः तुर्येप्रदक्षिणेवाढं कन्यापश्चात्प्रशस्यते धनधान्यसमृद्धिस्यात्
पुत्रपौत्रसुखप्रदा अथविशेषमाह सूतः तुर्येप्रदक्षिणेचाग्रेकन्याविघ्नविनाशकाः पुत्रदा
रादिसंपन्निनरः तुर्यंकुरोमि स इतिसर्ववेदसुतः चतुर्भिर्निप्रदक्षिणाचतुर्थे पू स्तूर्यकोणाग्रासर्वोला
जानावपतिभगायस्वाहेति मनस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरंकुमार्याभ्राता स्वर्पकश्यासूर्यस्यकोणो
नसचाव्यूह्येवशिष्टान्लाजान् कुमार्याजलोग्रवपति निक्षिपतितान्लाजान् निरुत्तीकुमारी
भगायस्वाहेतिमन्त्रेणजुहोति ॐ भगायस्वाहा भगाप्रकामायस्वाहा सहस्रभवतु इद भगायेति
त्यागंविधायतन्तः समीक्षणान्नूस्तचतुर्थपरिक्रमणंचभूचतुर्थकुरुतः तेनतृयान्वत्रिइममेयाह
ते करणासन्यवायस्तोभार्वे [illegible] प्रह्लामारतेनागमतोहि इत्यथाहीनिवकरणाकुरुतः इतिवृद्धविः पत्राश्च
मृत्विजापूर्वमनन्तरमृत्विजोचयथापूर्वमिति परिभाषासूत्रात् तेनपरिक्रमणाकुर्वतोवधूवरौ प्राग्मा
ग्रेमार्मध्येनगच्छेतांपिपरिणीताप्राजापत्यं हुत्वा पूर्ववदुपविश्यप्रजापतयेस्वाहेतिब्रह्मान्वारब्धं कु
त्वाइदंप्रजापतयेत्यागं विधाय कथंभूतानि परिणीतानि अग्रे प्रादक्षिण्यानानीतां इतिव्याव
हितेनसंबंधः कुतः पाठक्रमादर्थक्रमोवलीयान् इतिन्यायात् अथैनामुदीचीं पू सप्त
पदानिप्रक्रामयति अथप्रजापत्यहोमानन्तरंयनावधूउदीचीउदङ्मुखीसप्तपदानिप्रक्रा

वि० प० ती० २५

मइतिसप्तपदक्रमात् दक्षिणपादेनकारयन्मन्त्रेणोच्चारयेत्ः एकमुत्वइत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः एक
मिषेहूऊर्जेश्रीगिरायस्वोपायचत्वारिमायोभवायपंचपशुभ्यः षट्ऋतुभ्यः सखेसप्तपदाभवा
सामामनुव्रताभवविष्णुस्त्वानयतु इतिमंत्रेणानुव्रजति एकमिषेविष्णुस्त्वानयतु इत्येषुस
सप्तस्वपिमंत्रेषुयदुपमाणां सर्वेणसंबोधनपदंसप्तपदानं हेसख्येपनित्वानायएकंपदं विष्णुने
यतु किमर्थं इषेइष्टिनायजगत्प्रभुर्विष्णुः त्वामेकंपदंसुभीष्टलाभायनयतित्यासंसावाक्या
र्थं हेऊर्जेविष्णुस्त्वानयतु मा पूर्ववत्सर्वं समानं ऊर्जेबलाय ॐ श्रीगिरायस्वोपायावि
ष्णुस्त्वानयतु एवंयत्सर्वं समानं त्रयस्वोपायधनवृद्धये ॐ चत्वारिमायोभवायविष्णुस्त्वान
यतु मायोभवायमायासौख्यंनसोन्मतिनिरदर्थे ॐ पंचिपशुभ्योविष्णुस्त्वानयतु पशुभ्याग
वादिभ्यः ॐ षड्ऋतुभ्योविष्णुस्त्वानयतु ऋतुभ्यः ऋतुसमयप्राप्तये सखेसप्तपदाभवभू
रादिसप्तलोकस्यास्मसामामनुव्रताभवविष्णुस्त्वानयतु सदीर्घव्रतसंकल्पमनुपालय
नीभवभूरादिसप्तलोकशमयपाति ॐ सखासप्तपदविष्णुस्त्वानयतिवित्यासंसावाक्यार्थं निष्क्र
मणप्रभृत्सप्तकंपंचकंधेकृत्वादक्षिणतोऽवस्थाप्यनीत्यतोभवापुत्रएकेप्राणनिष्क्रमणप्रभृति
उत्तमप्रज्ञामादायगृहीत्वानिष्क्रामतीत्यादिनआरभ्यकश्चित्सुरपजलपूर्णकलशस्कंधेकृ
त्वायवधूवधोरयोःपृष्ठतआगत्यअग्रेदक्षिणस्यादिशिमौनीस्थितःस्वात्तेकेषांचित्मतदउत्त
रतः तत्पत्नामूर्द्धन्यभिषिंचति आपःशिवाइति तेन तस्मात्स्कंधस्थिताउदकुंभात् आचा
र्याम्यादिपल्लवसहितेनजलमादायपत्नायाःमूर्द्धनिशिरस्यभिषिंचतिवरः आपःशिवा
इतिमंत्रेण ॐ आपःशिवाःशिवतमाःशान्ताःशान्ततमाः स्तास्तेकृण्वन्तुभेषजं याआपः
शिवाःकल्याणाःशिवतमाःअतिशयेनकल्याणरूपाः अनुपद्रवपालिन्यः शान्ततमाः
अतिशयेनशान्ताः तेआपःतेनवभेषजंरोगवाधाहरणंकुर्वन्तु कुर्वन्त्वितिहिंसाकरणायो
ग्यत्वस्माद्धातोरूपसिद्धिः पुनस्तयैवोदकमादाय आपोहिष्ठेत्यादिआपोजनयथाचन
इत्यन्तामिस्त्रभिषिंचतीतिचकारादनुवर्त्यते उत्तरेणसूर्यमुदीक्षयतितद्वृक्षुरिति

अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षयति प्रैषेण सूर्यं पश्येति वधूं वरः उदीक्षयति सूर्यस्य निरीक्षणं का
रयतीत्यर्थः सा च वरः प्रेषिता सती तच्चक्षुरिति मंत्रेण सूर्यं निरीक्षते दिवाविवाहपक्षे अथास्ये
दक्षिणांसं अधि हृदयमालभते अथ सूर्यः उदीक्षणानंतरं अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अ
स्या वध्वा दक्षिणांसं अधि दक्षिणस्कंधोपरि हस्तं नीत्वा तया हृदयमालभते वरः मम
व्रते इति मम व्रते ते हृदयं दधामि इति ओं मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु मम
वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यं हे वधु ते तव हृदयं मम व्रते दधामि
मदेकव्रतं स्थापयामि किं तन्मदेकव्रतत्वमित्याकांक्षायामाह तेन यच्चित्तं मम चित्तमनु
कूलमस्तु मदीयचित्तानुकूलं तव चित्तं भवत्वित्यर्थः त्वमेकमना एकचित्ता सती मम वा
चं जुषस्व सेवस्व प्रजापतिस्त्वां नियुनक्तु योजयतु अस्मिन् मदेकव्रतत्वे प्रजापतिस्त्वां
योजको भवत्वित्यर्थः अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरिति अथ हृदयालंभनानंतरमेतां
वधूं वरोभिमंत्रेण ओं सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरे
तन हे जना इयं वधूः सुमंगली शोभनमंगलयुक्ता इत्यतः इमां समेत संगच्छत
तथा इमां पश्यत अवलोकयत अस्यै सौभाग्यं दत्वा यथायथानंतरं स्वं स्वं स्थानं विप
रेतन गच्छत इमां समेत पश्यत अस्यै सौभाग्यं च दत्वा स्वस्थानं गच्छतेति वाक्यार्थः अ
थ दत्वायेति क्त्वोऽपि गतिश्च स्थाने यक् विपरेतनेति विपरापूर्वस्य इण् गतावित्यस्य
लुङ् इतनश्चेति लोट् मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य तस्य तनप् अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरतः
आयतनाद्विस्त्रीभिः क्रिमिलिंगा च वधूवरस्य वामभागे उपवेशयंति तां दृढपुरुषो
न्तया प्राग्वोदग्वा अग्नेः प्रस्थापयति अनुगुप्ते आगारे रोहिते च चर्मण्युपवेशयति इह गाव इति
तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् कश्चित् ... उन्मथ्य उत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उद
क् पूर्वस्यां वा दिशि उदक् ... गृहे लोहिते चर्मणि च ग्रीवासीनं ... प्राग्ग्रीवे

वि
प
दी
२६

32

उत्तरतोऽग्निं उपवेशयति इति गाथाइति मंत्रेण ओं इह गावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पूरुषाः इहोस
हदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदतु उपविशन्तु तथा इहाश्वा इह पूरुषाः परिजनमनुष्याः निषी
दन्त्विति बोद्धव्यं उपावोढव्यं अपि च इह यज्ञो निषीदतु किंभूतः सहस्रदक्षिणः बहुदक्षि
णः तथा इह पूषा पुष्टिकरो ग्रामादिन्यान्निषीदतु एतैर्गवादिभिः सह त्वमिह वसेर्वर्द्धं चर्म्माणि
उपवेशय एतन्मन्त्रवाचनेन नवकल्याणमस्त्विति वाक्यार्थः केचन तामाते च दृढपुरुष
स्याङ्कं ततः पश्चात्सा माते च वधूं तृणाद्रिष्यमन्त्रमुक्त्वा चर्माण्युपवेशयन्ति ततः आग्नेयस्या
स्थाने उपविश्य ब्रह्मणान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमः विधाय संस्रवं प्राशय ब्राह्मणेभ्यः पात्र च
स्योरन्यतरं दक्षिणान्वेतत्स्वकीयाचार्या ब्राह्मणाः परिणेतायागांवरं ददाति क्षत्रियश्चे
त्ते ग्रामं दाप्रामं ददाति यस्यास्तु न भ्राता न विज्ञायते न वा पिता नोपयच्छेत्तां कन्यां पुत्रिका
धर्मशंकया इति वचनात् भ्रातृमतीं परिणयेत् प्रतिषिद्धमदत्ति कश्यपादिकस्मिन्नामुद्व
हेत्तत्रान्नस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय एकेन रथेन चोपकं गवां शतं मन्त्रंप्रदुहितृमं
ते दुहितृचयस्याः स्तिपुत्र इति दुहितृमातुलत्वे सदृश्यवाड् वहेत् ग्रामवचनं कुर्युः ग्रामविवा
हे ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वा कुर्युः ग्रंकुरार्घ्येण शत
त्ते वेधवनादिधर्म्मः निपातकं कर्म्माद्विवाहश्मशानयोर्ग्राम प्रविशतादिति वचनात्
तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिः स्वकुलवृद्धास्त्रियः प्रविशन्तात् तां पृच्छेत्तत् शास्त्रा
तिरिक्तं कर्त्तव्यमाचारं पृच्छेत् इति वचनात् स्मृतेः न केवलं स्मृतेः श्रुतेः प्रकाणाच्छ्रु
तिः तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति एतत् स्वकुलवृद्धास्त्रियः पूर्वपुरुषानुश्रीयमानं स
दाचारं स्मरंति तस्मात्तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणं सदाचारबोधकमित्यर
र्थः अस्तमिते ध्रुवं दर्शयन्ति द्विवार्विवाहश्चेत् तदा गृहस्थानमिते सति यैग्निमुक्षी ध्रुवमीक्ष
स्व प्रप्रेषणा वधूं ध्रुवतारकाविशेषं दर्शयन्ति रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरं ध्रुव
तयया ध्रुवमसीति मंत्रेण ओं ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवेधि पोष्या मयि मह्यंत्वा

दा बृहस्पतिर्मयापत्या प्रजावती संजीव शरदः शतं ॥ ध्रुवत्वं ध्रुवमसि अविनाशिनीति य सत्यो
त्वा ध्रुवं पश्यामि हे पश्यामि किमर्थं त्वमपि ध्रुवा शाश्वती योजापधिपोषणी या भवेत्यर्थः किंच
बृहस्पतिः त्वां मह्यमदात् दत्तवान् मया सह त्वं प्रजावती पुत्रादि सहिता मया पत्या सह
सह शरदः शतं वर्षाणि जीव त्वं मया सह शाश्वती भवेत्यर्थः ध्रुवमसीत्यत्र स्त्रीलिंग पाठेन पुसकत्वं
छान्दसं पश्यामीत्यत्र ध्रुवं न भाति चिह्नं च रूपः स्वाध्यायिनः पश्यन्पश्यामीत्येव ब्रूयात् स्वाध्यू
यदि ध्रुवं नेत्रेन न पश्यामि इत्येव वदेत् नविपरीतं त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ स्यातां
धःशयानौ विविवाहादिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारलवणाशिनौ अक्षारं
वल्लवणं च अक्षारलवणं तदश्नीतः इत्येवं शीलौ अक्षारलवणाशिनौ स्यातां भवेतां
अधःभूमौ न खट्वायां शयानौ संवत्सरं न मिथुनं नोपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्र
ततः संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनं अभिगमनं नोपेयातां अथवा द्वादशरात्रं अथवा
षड्रात्रं यद्वा त्रिरात्रं ततः संवत्सरादिपक्षाणामन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः संवत्सरादिकर
स्यात्तु अभिगमनं शास्त्रयुप्रेतायाः व्यवस्थिता विज्ञेया ॥ संवत्सरादिपक्षाणां कोत्रिरा
त्रपक्षाश्रयणे चतुर्थीकर्मानन्तरं पंचम्यादि अभिगमनं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तु स्या भा
र्यात्वमेव न संपूर्णं चिवाहरूकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥ इति ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवा
हः अथ राक्षसगान्धर्वासुरपैशाचविवाहे वरकन्ययोः उपवेशनार्थं शुद्धमासनं दत्वा
तदुपरि प्रागग्रकुशानास्तीर्य वरकन्याश्च उपविश्य वरस्य दक्षिणभागे अथ आदौ गणपति
स्थापयेत् दधिगोमयसर्षपः नवनीतासने पुष्पे दूर्वापल्लवशोभिते कौसुंभावरवस्त्रेण
मन्त्रेणावाहयेत् प्रभुं इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपं च प्रतिगृह्यतां ॐ गणानां त्वेति मन्त्रेण पूजये
त् गौरी पद्मे निषोडश मातृन् पूजयेत् ततः नवग्रहादिकान्पूजयेत् नवग्रहे शिलास्था
प्य तस्योपरि त्रयोदश मण्डलानि तन्मण्डलमध्ये कृत्वा कोष्ठादि निर्मितेन कामदेवं प्र
पूजयेत् अथ उत्तरीयमादाय कुंकुमेन संचितः चतुष्कोणेषु दानं प्राक्फलानि अगुरु

वि
प
दी
२१

ततः शालधानसमुत्पन्नं कुंच वालकृष्णय ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्व
णः ब्राह्मणाः पठेन्मंत्रविवाहे हृद्दूर्वाभिः गंधादिभिः पूजयेत् चकामोपि सर्वेस्तपदः
धूपादिभिः पूज्यनेकामं सर्वार्थविघ्ननिवारणं इति कामदेवपूजनविधिः अथ ब्राह्मणाचार्या पृ
य कामदेवहस्तेन गृहीत्वा स्वस्तिनः इन्द्रादि पठित्वा मंत्रांतेन हस्ते दत्वा अथ दक्षिणासंक
ल्पः ॐ अद्येत्यादि अमुकविवाहस्य कृतस्य कामकन्यासालाकाराप्रजापतिदेवतायै अ
मुककर्मणागतानाममुकनाम्नीकृते पत्नीहोमान्यथाभित्रे अमुकविवाहदेव
ताप्रसन्नहेतवे इमां दक्षिणां हिरण्यमग्निदेवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय तु
भ्यमहं संप्रददे अथवा कामस्वरूपस्त्वं कन्यापरिदद्यात् मंत्रः यदैषि मनसा
दूरं दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्वा मन्मनसां करोतु श्री अमुकदेवपतिं
कामेति ततो वेदिकायां पंचभूसंस्कारं कृत्वा ततः कांस्यपात्रस्थ चावलं प्रत्यञ्जुखं वर
स्याग्रे किंचिन्नियुज्य अथ वरः जरां गच्छेति कन्याया अस्य परिधानवस्त्रं दद्यात् ततो
या कृतन्त्र चेतिमंत्रेणोत्तरीयं दधाति अथ कन्यावरयोः आचमनं ॐ समंजंतु
मंत्रेणाभिमुखीकरणं अथ चर्चा आर्द्रगोधूमचूर्णेन गंधाक्षतपुष्पदूर्वाफलं दक्षि
णासपुटमधोर्घ्यः वरदक्षिणकरोपरि कन्यादक्षिणकरं निधाय कौसुंभसूत्रे
णावेष्टयेत् कन्यापीकरः दक्षस्योपरि वरवामकरः स्यात् दाता रुद्रसूक्तानि पठित्वा
ततः शाखोच्चारः कोटादिवरः पठित्वा अथ कन्यादक्षिणादानं ॐ अद्येत्यादि अमुक
गोत्रोत्पन्नाममुकपितुः वीर्याज्जाताममुकनाम्नीं कन्याममुककर्मणागताममुकविवाहस्य
विवाहितानन्यदोषनिवारणार्थं एतद्दक्षिणां हिरण्मयीं अग्निदेवतां यथानामगो
त्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे ह्योरस्तु दाता इति पठित्वा ॐ यदैषि तिनां पाणो गृही
त्वा पोटदक्षिणां वारिपूर्णं दृढकलशं ऊर्द्धे तिष्ठेन्मौनेन पुरस्कंधे अभिषेकपर्यन्तं धारयेत् २

के

ओं अघोरचक्षुरिति मंत्रेण परस्परं निरीक्षणं ततोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्देशे रक्त
वस्त्रवेष्टितं तृणपूलकं कटं वा तदुपवेश्य स्वयमुपविश्य पुष्पादीन् [illegible] गृहीत्वा ।।
ओं अद्य कर्त्तव्यामुकविवाहहोमकर्म्मणि कृताकृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्म्मकर्तुम
मुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणमेभिः पुष्पचंदनवासोभिः ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे
इति ब्राह्मणं वृणुयात् वृतोऽस्मीति प्रतिवचनं यथाविहितं कर्म कुर्विति वरेणोक्ते
ओं करवाणीति ब्राह्मणो वदेत् ततोऽग्नेर्दक्षिणतः शुद्धमासनं दत्वा तदुपरि प्राग
ग्रान्कुशानास्तीर्य ब्राह्मणमग्निप्रदक्षिणक्रमेणानीय अत्र त्वं मे ब्रह्मा भवेत्य
भि विधाय कल्पितासने उपवेशयेत् ततोऽत्र कुमारिकापद्धति अथाकृतयः ततो
वरः पर्युक्षणादिकर्म्म कुर्यात् आघारावाज्यभागौ चत्वारि व्याहृतित्रयं पंचवा
रुणं अष्टाषाढाद्दशाकृतयः चित्ताकृतिमत्रयोदश अग्निर्भूतोऽस्य षोड
शः अग्निरैत्वित्याद्यं पंच लाजाहुतिभिस्तृचाभिः लाजाहुतौ च मंत्रत्रयं कन्या
याः पाठः अर्य्यमणमिति इयं नार्युपब्रूतेति इमांल्लाजानावपामीति अथ
वरः दक्षिणहस्तेन सांगुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा गृभ्णामीत्यादीन् शरदः शतमित्यं
तान्मंत्रान्पठित्वा कन्याया दक्षिणपादं अश्मोपरि आरोहेममिति मंत्रेणारोह
य सरस्वतिप्रेदमिति गाथां गापयेत् सर्ववत्परिक्रामन्तः पुनः लाजावदानं हिः
कारयित्वा अर्य्यमणमिति मंत्रेण हावयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य द्धिर्वपि

थिं
टी
२८

36

त्वा तृतीयं च सूर्प्यकोणेन सर्वं लाजानावपन्तीति भगायेति हावयित्वा अग्रेवरः पश्चा
द्वधूः तूष्णीं परिक्रम्य प्रजापतये इति हुत्वा उदीच्यां दिशि कन्यायाः पादौ सप्त पदानि
मि निःक्रामयति एकमिषे इति प्रभृतिभिर्मंत्रैः एकैकेन रतेन ततः आपः शिवा इति अभिवीच्य
वधूं वरः आपो हि ष्ठेति तिसृभिः अभिषिच्य तच्चक्षुरिति सूर्यमुदीक्ष्य मम व्रते इति
हृदयमालभ्य सुमंगलीरियं इति वधूमभिमंत्र्य वामभागे उपवेश्य इह गावो
निषीदंत्विति स्वयमुपविश्य ततः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवप्राशनं ब्रह्म
दक्षिणादानादि संपाद्य ध्रुवमसीति ध्रुवं प्रदर्शयेत् सिंदूरकरणं दूर्वा
दत्तादिग्रहणं ततः त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ अधःशायिनौ निवृत्तमै
थुनौ भवतः इति ब्राह्मगांधर्वासुरपैशाचविवाहः अथ विवाहभंगयोगा पुष्टि
ताग्रयाह यदि भवति त्रिंशांता निरुक्तपद्धेन नु ग्रहणः समराशिगः शशांकः अ
शुभखचरवीक्षितो नारिरंध्रे भवति विवाहनाशकारकोयम् ३२ यदि यदा वि
शिवे निरिक्तपदेऽकृस्नपदे शशांकचंद्रः समराशिगः वृषकर्ककन्यावृ
श्चिकमकरमीनगः प्राप्तः कीदृशः शशांकः अशुभग्रहवीक्षितः पापग्रहवी
क्षितो अष्टमपदे भवति अरिस्थरंध्रे अष्टमे स्थितः कस्मात् लनुग्रहतः प्रस
लग्नात् अथ योगः विवाहकरपीडनः विनाशकारकः विशेषेण नाशकरो
ति महादेवीसीतानिरिक्तपद्रूस्नपदे यदि चंद्रः समराशिषु कर्कादिवृषा

२८

पर्य्यंतेषु गतः सत्स्वनुग्रहः अष्टलग्नात् शरीरं षष्ठे अष्टमे वा स्थाने स्थितः पापग्रहादिविलो
कितो नष्टो भवति नष्टांगयोगो विवाहस्य विनाशकारको भवति एवं प्रसवित्लग्नात् 37
अयं तत्परिस्ताद्दृत्वविक्रीडितेनाह जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय
व्रतं सावित्र्याउत पैप्पलं हि सुतया दद्यात् इमां राहुः सल्लक्षणच्य तन्मूर्त्ति पिप्पलवटे:
कृत्वा विवाहं स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः ३८ जन्मोत्थं
जन्मलग्नोद्भवं बालविधवायोगं तत्र गोरड्योगं विलोक्य शोभनं लोक्य दृष्ट
च स्वैकाराम्हेस्मलग्नात् यथा विधवायोगं विचारणीयः सावित्र्याव्रतं पार्वतीपूज
नं मम उत नीवनकें गापैप्पलं व्रतं विधाय स्थाप्य: रिनिश्चयेन रहः एकांते इमां कन्यां
सा विकल्पेन स्थापनीय व्रतमाचरेत् सुतया कन्यायाः विवाहः पाणिग्रह
णं स्फुटं प्रगटं कृत्वा कुर्यात् के: अच्छतन्मूर्त्ति विष्णुप्रतिमा पिप्पलाश्वत्थमू
र्त्तिवटे न्यग्रोधमूर्त्तिवटे न्यग्रोधमूर्त्ति सलग्ने शुभ राशे पादद्येद्दोषरहिते पुनः समा
विष्णा: सोवर्णी करशिरोऽपवादि सहितानां शानुगुग्रामादिरूपा अत्तत्र कुंभ थ
विवाहार्थपूजनकुंभमाह स्प्याणां संवादे विवाहात्पूर्वकाले चेड्ना रावले
शुभे विवाहोक्तं मयन्याकुंभेन सह चोद्वहेत् अथ प्रतिज्ञासंचनम् यद्देशा
चारोयुक्तस्नात्वाह्निकीक्रियां योगवैधव्यशांताय प्रतिज्ञासंचनं कृते अथ प्र
तिज्ञासंकल्पः ॐ मद्येत्यादि अमुकगोत्रायाः अमुकनाम्नीकन्यायाः अमु

ओं
विं
दी
१९

ककर्मोत्पत्यै धव्ययोगशांतये हेमनवकुंभपूजनमहं करिष्ये॥ अथ समानमाह सूतः
मंडपे मध्यदेशे तु शुद्धिसिक्तापरिष्कृता हस्तपरिमितवेदी धन्यस्यापरमासनं॥ अथ
ध्यानम्॥ ध्यायेच्च कलशं देवं श्यामं कमललोचनम्॥ असन्नाप्यपंकजारवराभय
चतुर्भुजं किरीटहारकेयूरकुंडलादिविभूषणा धवलेशुकसंयुक्तं धान्यासननि
षेदुष॥ अथ आवाहनं॥ आवाहयामि कलशं सप्तसागरसंस्थितं सर्वलक्षणसं
पूर्णं नदीनां च समाकुलम्॥ अथ स्थापनं॥ वेदमध्ये च संस्थाप्य स्वर्णकुंभं सुशो
भनम्॥ नूतनाश्वत्थवटप्लक्षऔदुंबरपलाशवान्॥ पंचपल्लवसंयुक्तं दधिचं
दनचर्चितं तंडुलोपरि संस्थाप्य सर्वतो धूपदीपनं॥ अथ नालिकेरस्थापनं त
तया च नालिकेरं च कलशोपरि विन्यसेत्॥ आजिघ्रेणेति मंत्रेण कलशं ता
न्नतिस्थापयेत्॥ मंत्रः॥ ओं आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः॥ पुनरूर्जा निव
र्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः॥ अथ घटकं प्र जपेत्
राक्षो॥ ओं वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कंभसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य
ऋतसदनमासीद्॥ अथ अश्वत्थपत्रं क्षिपेत्॥ ओं अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो व
सतिः कृता॥ गोभाजइत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम्॥ अथ दूर्वां क्षिपेत्॥ ओं
कांडात्कांडात्प्ररोहन्ति परुषः परुषस्परि एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च॥
अथ फलं क्षिपेत्॥ ओं याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः बृहस्पतिप्र १९

38

प्रसन्नात्मानो मुंचत्व ॐ हंसः अथ हिरण्यं(?) हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम हिरण्य अथोदकेन परिपूर्णं 39
ॐ पूर्णादर्वी परापत सुपूर्णा पुनरापत वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं ॐ शतक्रतो इति कु
म्भस्थापनं अथ पूजाविधिः कलशं पूजयेत्तत्र प्रकारैः षोडशोपचारैर्योगवैधव्यशान्तये क
न्यायाः सुखकारकः अथ पाद्यं सर्वदेवमयाकार सर्वदेवनमस्कृत । इदं पाद्यं गृहाण त्वं
कलश त्वं प्रसीद मे अथार्घ्यं सर्वतीर्थमयाकार सर्वागमनिषेवित । इदमर्घ्यं गृहाण त्वं वे
देवेन्द्रान्तकप्रियः अथाचमनीयं सर्वलोकस्य रक्षार्थं सदा सन्निधिकारण गृहाण
कलश प्रीत्या इदमाचमनीयकं अथ स्नानीयं गंगादिभ्यो नदीभ्यः समानीतमिदं जलं
स्नानार्थं वरुणस्यैव(?) प्रीत्या तत्प्रतिगृह्यताम् अथ पुनराचमनीयं कलाकलादिदेवानां
दानवानां तथैव च वरुण गृह्यतामेतत्पात्रमाचमनीयकं अथ वस्त्रं क्षीरोदमथनोद्भू
त चंद्रलक्ष्मीसहोदर गृह्यतां परिधानार्थं इदं क्षौमाम्बरं शुभम् अथ गंधं विष्णुनेत्रसमु
द्भूत पापहारणसुव्रत गृहाण गंधं देवेश साक्षिभूत सनातन अथाक्षतानि कुम्भकम
लपत्राक्ष कलश नारदप्रियः गृहाणाक्षतान् भो देव पूजासंप्रतिपालिनां अथ पुष्पाणि
श्रीमंदकुसुमं पुष्पं केतकीमालतीभवं कल्पितं ते महाकुम्भ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां
अथ धूपः धूपं गृहाण देवेश मनोहारं सगुग्गुलं आज्यमिश्रं तु कलश भक्ताभीष्टप्रदा
यिनः अथ दीपः अज्ञानतिमिरध्वंसज्ञानदीपप्रदायिन । त्वया च कलश प्रीत्या दीपोऽयं
प्रतिगृह्यतां अथ नैवेद्यं नमस्ते जगतां नाथ प्राणिनां प्रियदर्शन । यथाशक्ति म
यादत्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् अथ पानीयं नमो भगवते श्रेष्ठ(?) नारायण जगन्मय ।

ॐ

वि॰ ह॰
२॰

कलशाश्वरयोर्देवपानीयं प्रतिगृह्यतां अथ चनाम्मूलम् अमृतामृतसंभूतकलशस्याम्
तद्रूपिणः । कर्पूरादिसमायुक्तं नाम्मूलं प्रतिगृह्यतां अथ दक्षिणा धारित्वं विश्वरूपेण क
लशकामरूपिणः यथाशक्ति हिरण्यादि दक्षिणां प्रतिगृह्यतां मे अथ प्रदक्षिणा दक्षिणे
णो दक्षिणा करोत्वद्य कानामित्येकः करोमि तेन सदा भक्त्या कुंभ कांत प्रदक्षिणा अथ न
मस्कारः नमो नमो जगन्नाथ नमो नमः नमो नमो जगन्नाथ नमस्ते परमेश्वरः
अथ प्रार्थना प्रसीद मम देवेश प्रसीद कृपया सदा अभीष्टफलसिद्ध्यर्थं कुरुते माधवप्रि
यः अथ पिता कन्यां कन्यामाह पिता संकल्पवाक्यं च विवाह विधिपूर्वकं तत्रायं विवा
हाय इति कर्तव्या होमकर्मादि हिमिः सर्वत्र अथ कन्या कर्म तत्र गायत्र्येनु पश्चा
दृशान्तनु विधानतः अथ विवाहं तत्राह अर्यमणं नि पू इयं नार्येति इमाल्लाजेति २
अर्यमणेति ५ इयंनार्येति ७ इमांल्लाजेति ६ अर्यमणेति ७ इयंनार्येति ८ इमांल्ला
जेति ९ भगाय स्वाहेति अथ कुंभमलंकृत्य कुंभमालंकृतं घेयं तयोरेकांतिमदिरे
सर्वजनैः पुष्पमालाभिः तयोरभिपूजनं अथ कुंभानि सायः ततः कुंभवनिस्साय
प्रभज्य सलिलाशाये अथ कन्यामभिषिच्य तेनाभिसेचनं कुर्यात् पंचपल्लववारि
भिः अथ पंचपल्लवमाह तत्राश्वत्थवटप्लक्षऔदुंबरपलाशवा पंचपल्लवसंयुक्ते
दधि चंदन चर्चिते अथ दानमाह तत्सर्वं वस्त्रफला कलशकामरूपिणः क
न्यालंकारवस्त्रादि ब्राह्मणाय निवेदयेत् अथ कुंभोत्पत्तिमाह अथातः सम्प्र
वक्ष्यामि कलशस्य संभवाय यथा उत्तरे हि समुत्पन्नः क्षीरोदनाम सागरः उत्पन्नक
लशस्तत्र सर्वतीर्थसमन्वितः कलादि देवदेवानां दानवानां तथैव च कला २॰

भिषकलाग्राह्याः सौम्यमांगल्यकर्मणि। निर्मितोयंतदातस्मककलशस्तेनउच्यते
धारितंविश्वरूपेणकलशेकामरूपिणि। कलशस्यमुखेविष्णुः कंठेरुद्रःसमाश्रि
तः। मूलेतत्रस्थितोब्रह्मामध्येमातृगणाःस्मृताः। कुक्षौतुसागराःसर्वेः सप्तद्वीपा
चत्वरः। अवंतीगोमतीचैवचंद्रभागासरस्वती। कावेरीकृष्णवेणीचगंगाचैवम
हानदी। क्षिप्रावेत्रवतीपूर्णाचमन्दाकिनीतिदेविका तापीगोदावरीचैवनर्मदाच
महानदी। परासरीपयोष्णीचसरजूगंडकीतथा ज्वालामुखीमहातीर्थंस्थान
मामरकंटकं। केदारंचप्रयागंचपुष्करंवाराणसीतथा। विष्णुपादेषुयानितीर्था
श्रीपादेषुविनिर्मिता। प्रभासंपुष्करंचैवगंगासागरसंगमं। पृथिव्यांयानितीर्थानि
र्थानिपातालेसंस्थितानिच। पवित्राणिसर्वाणिकलशेचप्रतिष्ठयेत्
सहिरण्यंसवस्त्रंचपुष्पमालासमन्वितं संकल्पश्चास्वरादत्वाविधिपूर्वंस
दक्षिणं। अथकुंभसंकल्पः। ओंमद्येत्यादि। अमुकगोत्राया अमुककन्या
याः यथावैधव्यंचपुनर्भूयोगशांत्यर्थंभर्तृपुत्रादिसुखसंपत्तिसिद्धयेइदंकुं
भंजलपूर्णंचवरुणदेवतंगर्भस्थस्वर्णमूर्तिमग्निदैवतंकौशेयवस्त्रवेष्टितं
विष्णुदैवतंसर्वोपस्करसहितंयथानामगोत्रायतुभ्यमहंसंप्रददेसांगता
स्वर्णदक्षिणादद्यात्। अथकुंभप्रार्थना। वरुणांगस्वरूपत्वंजीवनानांसमाश्र
यं पतिजीवयकन्यायाश्चिरंपुत्रान्सुखंचिर। देहिविष्णुवरंदेवकन्यायालकुः
खिन्नः। अथदीनानाथेभ्योभूरिदक्षिणांदद्यात्। द्विजान्समागतान्भूरिद
क्षिणासमर्पयेत्। प्रजासुभद्रदाकन्यासौभाग्यसुखवर्धनैव। अथसंकल्पः

ॐ

ओमद्येत्यादि अमुकगोत्राया अमुकदेव्याः अमुकवैधव्ययोगशांत्यायवरुणप्र
सन्नहेतवेइमाययाद्रूवदक्षिणांअमुकदेवतायथानामगोत्रेभ्यःब्राह्मणेभ्यःप
याविभज्यदातुमुत्सृजेत् अथब्राह्मणान्विशकन्यामेथुमकारकाः इतिकुंभवि
वाहः अथाश्वत्थविवाहः महाकात्यायनः अश्वत्थस्यविवाहेपितरैवसहिता
नुरूनं परिवारसुहृन्नारीमंगलोच्चारणेः समं अथाश्वत्थस्वनमाह कृतमश्व
श्वत्थरजतंस्वर्णापत्रमाभूषितं अष्टांगुलप्रमाणेनतुनरदर्धमपिकारयेत् अ
थविवाहारंभमाह आरुह्योद्वाहकालेचाश्वत्थमौसमंडपे गत्वाप्रणम्यगौ
रीचगणनाथंचभूरुहं अथगौरीप्रतिमा संस्थानीपूर्तिमांकृत्वादूषामाक
टकं अथासनं अश्वत्थमूलदेशेतुशुद्धेनिर्मितमासने पार्वतीसहिता
श्वत्थगृह्णामासनमुत्तमं अथप्रतिज्ञामाह प्रतिज्ञासेवनंकृत्वा अथप्रतिज्ञा
माह पतिशौचपरायुक्तः कृत्वास्नात्वाह्निकक्रियां विवाहसिद्धिंदंपतीग्रप्रति
ज्ञासेवनंकृतं अथप्रतिज्ञासंकल्पः ओमद्येत्यादि अमुकगोत्राया अ
मुकनाम्नीकन्यायाः अमुकवैधव्यपुनर्भूयोगशान्त्यर्थंसौभाग्यसुखसंप
त्तिप्राप्तिअश्वत्थरूपेविष्णुप्रसन्नहेतवे अश्वत्थसहितंसंस्थानीभगवती
पूजनमहंकरिष्ये अथसंस्थानीध्यानमाह ध्यायेत्संस्थानींदेवींश्यामां
कमललोचनांप्रसन्नांपद्मकरकरां वराभयचतुर्भुजां अथआवा
हनं आवाहयाम्यहंदेवि सर्वरोगापहारिणि पूजार्थमिहकल्याणि देवदे

वैस्त्वं पूजिते: अथ पाद्यं भवानी पार्वती देवि सर्वदेवैर्नमस्कृते दत्तं पाद्यं गृहाणेदं म
गले मे प्रसीद मे अथ आसनं किरीटहारकेयूरकुंडलादिविभूषिते धवले पा
र्वती पद्मे गृहाणासनमुत्तमं अथ अर्घ्यं अर्घ्यपात्रं मया दत्तं पार्वती शंकरप्रिये स
र्वतीर्थमयेनाथ गंधपुष्पसमन्वितं अथ आचमनं गंगादिभ्यश्च समानीयमिदं
जलम् गृहाण शुभगे प्रीत्या इदमाचमनीयकं अथ स्नानं सर्वशान्त्यादिसिद्ध
ये विश्वसन्निधिकारिणि गृहाण मोक्षदायिनी देवि सर्वतीर्थमयं जलं पुनराचम
नीयं गृह्यतां शुभगे पात्रे आचमनीयं यथाजलं पूजार्थं मे हि कल्याणि देवदे
वैस्त्वं पूजिते भक्तानुग्रहदे नवे अथ गंधः विष्णुनेत्रसमुद्भूते पापहारिणि म
अंते गृह्यतां कुंकुमं गंधं कर्पूरागुरुसंयुतं अथ पादुका: पूजार्थं मे हि कल्याणि
देवदेवैस्त्वं पूजिते गृहाण आनन देवेशि साहि भूतसनातनि अथ पुष्पं नाम
सिद्धपा मल्ले देवि महाकालि दृशाक्षि के गंधपुष्पसमान्नाय विष्णुपत्नि हर
प्रिये अथ धूप: धूपं गृहाण सर्वेशा घृतखंडसगुग्गुलं आज्यामिश्रेतु मे य
नी भक्ताभीष्टप्रदायिनी अथ दीप: पद्मस्थिते महालक्ष्मि भुजे महिषमर्दि
नि त्वया चमत्पिनीप्रीत्या दीपोयं प्रतिगृह्यतां अथ नैवेद्यं शंखचक्रगदापा
ण चापं परिघभृत्तके यथाशक्ति मया दत्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् अथ पा
नीयं भुसुण्डी च शिर: खड्गदधनी दशवक्त्रके मर्मघ्नि त्वया देवि पानीयं

43

पूजार्थे मोक्षिकस्त्याणसर्वदुःखविमोचिनी । इदं हिरण्यं सौवर्णं दक्षिणां देव गृह्यतां ॥ अथ प्रदक्षिणादक्षिणा ॥

वि॰ह॰ प्रतिगृह्यतां ॥ अथ ताम्बूलं ॥ घंटाम्बूलहस्ते शंखमुसलादिधनुर्धरे ॥ पूर्वदिक्कसमा ५५
२२ फकं ताम्बूलं प्रतिगृह्यतां ॥ अथ वस्त्रं ॥ दधति मुक्तल्लादेवि गौरीदेहसमुद्भवे ।
रो कल्पितं ते महादेवि तेनामाचरमिदं शुभं ॥ अथ प्रदक्षिणा ॥ दक्षिणादक्षिण
रूपे त्वं ज्ञानांप्रियंकरि करोमि ते सदा भक्त्या विष्णुकान्ते प्रदक्षिणा ॥ अ
थ नमस्कारः ॥ प्रसीद मम देवेशि सादिभूतभूते सनातनि ॥ विवाहपूजि ल॰
क्ष्यर्थं कुरु मे माधवप्रिये ॥ इति देवीपूजनं ॥ अथाश्वत्थपूजनं ॥ यथाश्व
त्थवृक्षस्य समीपे पूजनं कृतं वृक्षराजस्य कर्तव्या विष्णुपूजा शुभप्रदं ॥ अ
थ ध्यानं ॥ ध्यायेद्विष्णुं स्थितोऽश्वत्थे शंखचक्रगदाधरः ॥ कौशेयपीतवस्त्रा
ढ्यकिरीटकुंडलालसत् ॥ अथ आवाहनं ॥ आगच्छाश्वत्थदेवेश वृक्षरा
जगत्पते ॥ इदं पूजनं मया दत्तं गृहीष्व नमोऽस्तु ते ॥ अथ आसनमंत्रः ॥ सर्वदेव
मयोऽश्वत्थ सर्वदा विष्णुवल्लभ ॥ वृक्ष स्वर्णमयं दिव्यं गृहाणासनमुत्त
मं ॥ अथ पाद्यं ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय सृष्टिस्थितिलयकारिणे ॥ आदिमध्या
न्तरूपाय पाद्यं मे प्रतिगृह्यतां ॥ अथार्घं ॥ वृक्षाभरणादिव्यांग सर्वदेव नमः
स्कृत ॥ अश्वत्थ दीयमानं तु गृहाणार्घं नमोऽस्तु ते ॥ अथ आचमनीयं ॥ अ
श्वत्थ गुणरूपाय विश्वरूपधराय च ॥ नमो विष्णुस्वरूपाय गृहाणाचम ।

मनीयकं अथस्नानं गंगाद्यास्सर्वतीर्थेभ्यः पुरुषोत्तमोयंमयाहृतं स्नानार्थंमत्रभोनित्य
मच्युतप्रतिगृह्यताम् पुनराचमनीयम् अच्युतायनमस्तुनरकार्णवतारण: त्रैलो
क्यव्यापकोहृत्पीत्वाचमनमुत्तमम् अथवस्त्रं अच्युतकृतभुग्वासगोविंदवसनेस ४५
दा अशोकहरमेशोकगृहाणवस्त्रमुत्तमम् यज्ञोपवीतं देवराजनमस्तेस्तुत्राहि
मांभवसागरात् ब्रह्मसूत्रंसान्तरीयंगृहाणत्वंरवोत्तमः अथगंधं श्रीखंडचंदनंदि
व्यंगंधाढ्यंसुमनोहरं विलेपनंनरश्रेष्ठप्रीत्यर्थंप्रतिगृह्यताम् अथाक्षतानि विश्व
विश्वसमुत्पन्नपापापहरणोत्तमः गृहाणाक्षतदेवेशसाक्षिभूतविनाशन: अथपु
ष्पं करवीरैर्जातिपुष्पैश्च चंपकैः वकुलैः शुभैः शतपत्रैश्चकह्लारैरर्चयेत्पुरुषोत्तमं
माल्यादीनिसुगंधानिमालत्यादीनिवैप्रभो मयाहृतानिपूजार्थंपुष्पाणिप्रतिगृ
ह्यतां अथधूपः वनस्पतिरसोदिव्योगंधाढ्यः सुमनोहरः आघ्रेयः सर्वदेवेशधूपो
यंप्रतिगृह्यतां अथदीपं आज्यंचवर्त्तिसंयुक्तंपात्रेस्मिन्पातितेमया दीपंगृहाणदे
वेशत्र्यान्निकर्यंप्रतिगृह्यतां अथनैवेद्यं नानाभक्ष्यसमायुक्तंसम्मतंरससंयुतं
मिष्टान्नमुपचारैश्चनैवेद्यंप्रतिगृह्यताम् अथपानीयं नमोस्तुभगवन्देवदेव
राजगत्प्रिय अच्युतत्वरयादेवपानीयंप्रतिगृह्यतां अथफलं इदंफलंमयास्व
न्यस्यापितंपुरतस्तव तेनमेसफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि अथताम्बूलं
पूर्णफलमहादिव्यंनागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसुसंयुक्तंताम्बूलंप्रतिगृह्यताम्
अथदक्षिणा नमस्तेनरवोत्तमायप्राणिनाप्रियदर्शन: यथाशक्तिमयादत्तंदक्षिणा

ॐ

वि॰ह॰ श्वत्यमेप्रभो अथप्रदक्षिणा दक्षिणोदक्षिणकेस्त्वङ्कानांप्रियंकर: करोमितेस
२३ दाभक्त्यावृक्षकांनप्रदक्षिणं अथनमस्कार: नमोनमोवृहद्दत्तनमस्तेनरवेश्वर:
अथप्रार्थना मंत्रहीनंक्रियाहीनंभक्तिहीनंचहृव्यक अथ्वात्यमेफलंदेहिकेतेनानेन
पद्वेत अथनम्रीभूय: फलप्रार्थना भुक्तिमुक्तिप्रदोदेवशरीरेसुखदायक
सर्वपापहरश्वात्यत्राहिमांभवसागरात अथात्रविवाहपद्धति मयंकुर्य्यात् हो
मादिभिसर्वेत्रकन्यात्र्यश्वत्यथे: प्रदक्षिणाकार्य्यासप्तसंख्याप्रमाणप्रदक्षिणा
माह शंख: नैर्ऋतनाग्नियम: सुक्त: ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा: अग्नि: प्रदक्षिणाहोता:
कन्यापापहरास्मृता: अथकन्याकर्मस्त्रीणांलाजाहोम: पुन: अश्वथस्तत्रवेष्ट
नमेकमाकृतिप्रतिपभिर्मंत्रै: अथस्तत्रवेष्टन अहानेऋतदिक्पालनैऋत्पावड्
धारक आगच्छकौसिकात्तुच्छअस्तुस्वेनेनपूजित: इत्यावाहनं अथपाद्यादिगं
धिसपूज्य रजेभ्यार क्षणार्थायभवानत्रप्रतिष्ठित: निर्विघ्नाय यज्ञभूमिंच कुरुत्व
राक्षसाधिप: अथाकृति ॐअमुंत्वनमयजमानमिच्छुलेस्वामिविहृतस्करस्य
अन्यमस्मद्विन्संसानइत्यंनमोदेव नैर्ऋतेतुभ्यमस्तुस्वाहा इतिनैर्ऋतयेग्र
अथस्तत्रवेष्टितमश्वत्यमंत्रेण ॐनैर्ऋतिस्तुवलमाक्रम्यप्रभुशक्तिसमन्वित:
विचरंतियथामत्र्यांनैर्ऋत्यराजसुपूजित: इतिसाग्निश्च्अश्वत्यप्रदक्षिणाकृत्य
इतिनैर्ऋतिपूजनं अथाग्निपूजितमावाहनं सर्वदेवमयोवह्निरक्तेरूपमहा
वल: सप्तजिह्वोमहावीर्योनमोवैश्वानरागत: अथपाद्यादिगंधादिसंभि: २३

पूजनमंत्रेण ॥ एह्येहि सप्तार्चिर्मेषस्थः शक्तिहस्तो महाबलः ॥ तनूनपादग्निसंपूजार्थमागच्छाग्नेय्यां दि-
शम्प्रचे ॥ अथाहुतिः ॐ सत्वन्नो अग्नेमनवदेवायाभिमंद्यो नो रक्षतन्व अवधः आनातो ।
कस्मानन्मयेगवामस्यनियम ॥ रक्षमाणलवप्रस्वाहा ॥ अथास्थान्याग्निप्रदक्षिणो
हव्यसूत्रवेष्टनं ॥ अग्निस्त्वं बलिमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः । विचरन्ति यथामन्त्रं य-
थराजास्तु पूजितः ॥ इत्यग्निप्रदक्षिणम् ॥ अथ यमपूजनमावाहनम् ॥ दण्डहस्तो यमो
देवो धर्माधर्मो महाबलः । आवाहयेन्महादेवं सर्वकालान्तकं नमः ॥ अथ पाद्यादि-
भिः ॥ एह्येहि सर्वदिग्भागे दण्डपाणिर्वरप्रदः । पूज्यः सर्वजन्तुं पश्यति दक्षिणां दिशि पा-
लयन्निर्गंधादिभिः ॥ अथाहुतिः ॐ सुगन्नः पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्य-
जरन्न आयुः । अपैत मृत्युरमृतं न आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु नः स्वाहा ॥ इति
यमाय ॥ अथ सूत्रवेष्टनमंत्रः ॥ यमस्त्वं बलिमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः । विच-
रन्ति यथामन्त्रं यमराजास्तु पूजितः ॥ इति यमपूजनम् ॥ ३ ॥ अथ शक्रपूजनमावाहनम्
इन्द्र आगच्छति श्वेतवज्रहस्तो महाबलः । शतयागाधिपश्चैव नसैम यागात्मनेन-
मः ॥ इत्यावाहनम् ॥ अथ पाद्यादिभिः ॥ एह्येहि गजेन्द्र सर्वजगत्पुरन्दरः ॥ पूर्वत्रा-
तारमिन्द्रेति प्राच्यां रक्षन्तु शान्तः ॥ अथाहुतिः ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे-
हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वा-
हा इदमिन्द्राय ॥ अथ सूत्रवेष्टनम् ॥ इन्द्रस्त्वं बलिमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः

उं वि प २८

विचरंतियथामर्त्यां इंद्रराजा त्वम्पूजितः इति इंद्रपूजनम् अथब्रह्मपूजनमावाहनं
पद्मास्थितं यां ब्रह्मा अहंतेत्रं चतुर्मुखं गायत्रीसहितं देवं विधिमावाहयाम्यहं अथपाद्या
दिभिः अक्षोभुजंस्यितेत्र स्त्रन्नुच्चास्त्रुवमवर्ण्णा कमंडलुधरः साक्षात् अस्मिन्सदे
तिपूजितः इतिगंधादिभिः अथाहुतिः ॐब्रह्मरुद्रामेहन्तापर्वतासांत्रहत्येसर
स्तेतोसजेनाबायसाश्च ॥ सततस्त्वंवतेथ्यापुवजइंद्रस्त्यपृष्ठ अस्मात्सर्वंतदेवा स्वाहा
इदंब्रह्मणे अथस्तवपूजनम् ॐब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवे न.१
नआवसबुध्न्याउपमाअस्यविष्ठाः सतश्चयोनिमसतश्चविवः इतिब्रह्मपूजनम्
अथविष्णुपूजनमावाहनम् केशवं पुंडरीकाक्षं माधवं मधुसूदनं हकमला
सहितं देवं विष्णुमावाहयाम्यहं अथपाद्यादिभिः पूजनम् अहोगरुडमारु
ढशंखचक्रगदाधरः विष्णोरराटइतिमंत्रेणपानालेयान्वधोहरिः अथा
हुतिः ॐविष्णोरराटमसि विष्णोःश्नप्त्रेस्थो विष्णोःस्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोसिवै
ष्णवमसि विष्णवेत्वा प्रचस्वाहा इदंविष्णवे अथस्तवपूजनं अनंतबलिमा
क्रम्यप्रभुत्वाक्रिसमन्वितः विचरंतियथामर्त्यान् ततेराजान्त्वंपूजितः इतिविष्णु
पूजनं अथमहेश्वरपूजनमावाहनम् विद्याधरोध्यभूतेशयाजपूर्वं चवारि
दः सुरेशोदेवपूज्यस्य अस्मिन्पालस्पृहागतः अथपाद्यादिभिः अहोवृषभ
मारूढः शूलपाणिर्वृषध्वजः दिशामीशासदारत्वमीशानेतिमंत्रतः अथा

इति॥ नमोस्तानंतगलस्तुभस्तनिधिर्याजिन्यमवसेदमहं वं प्रानोयथावेदसामभवधेरहंतनयपुरदंपत्य
त्यये स्वाहा इदं ईशाय अथ सत्रवंदनम् इन्दुवल्लिमाकमप्रभुशक्तिसमन्वितः विचरति यथा मन्त्री
ईश्वरनामसंपूजितः इति शिवपूजनं अथाश्वत्थमालाभिरलंकृत्य अश्वत्थालंकृतं ध्येयं तयोरेकांतमंदिरे
सप्तवारैः वस्त्रपुष्पैस्तयोर्मिलित्वा पूजनं ततो विवाहशेषकर्म समाचरेत् ततो पूर्णाहुतिर्दद्यात् अथाश्वत्थ
स्तोत्रं नमस्ते विश्वरूपाय जगदानंददायिने पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमो नमः वनानां पतये तुभ्यं विष्णु
रूपाय भूरुहे नमो निखिलपापौघनाशनाय नमो नमः इत्यश्वत्थस्तोत्रं अथाश्वत्थस्य प्रार्थना पूर्वजन्मभ
वपापवालवैधव्यकारकं नाशयाशु सुखं देहि कन्यायाः मम भूरुह अथ जनशाखा स्वर्णपात्रमश्वत्थद
लम् अश्वत्थं ब्राह्मणं दद्याद्विधिपूर्वं समंत्रकम् बालवैधव्यशान्त्यर्थं मे कन्यायाः सुखप्रदः अथ संकल्पः॥
ओमद्यादि अमुकनाम्नी कन्यायाः यथावैधव्यं वा पुनर्भूयोगशान्त्यर्थं भर्तुः पुत्रपौत्रादिसुखसंपत्तिसिद्ध्य
इदमश्वत्थरंजनं दत्तं स्वर्णपत्रसहितं परवस्त्रालंकृतं तेसामागिरि विष्णुदैवतं यथानाम गोत्राय तुभ्यमहं संप्रद
दे तत्सांगतार्थं दक्षिणादानं दद्यात् अथाश्वत्थनमस्कारः अश्वत्थरूपी भगवान् गोविंदो वसते सदा अशे
कहरमे शोकवृक्षराज नमोस्तुते अथ दीनानाथ भोम्भूरि दक्षिणा ओमद्येत्यादि अमुकगोत्राया अ
मुकनाम्नी कन्यायाः बालवैधव्ययोगशान्त्यर्थं पूर्वजन्मोद्भवनाशनाय भर्तुः पुत्रपौत्रादिसुखप्राप्तिहेतवे इमां
दक्षिणां द्रव्यं यथोक्तं तदैवतं यथानाम गोत्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः यथाविभज्य दातुमहं मुत्सृजे अथ ब्राह्म
प्रार्थना उद्वाहविधिविधिवदश्वत्थेन मनोहरं कन्यासौभाग्यसौख्यार्थं हेतवे हि द्विजोत्तमाः अथ
ज्ञानविसर्जयेत् पूर्णंगच्छतम भागात्राह्मणदक्षिणा निदेवता पूर्णोसि दक्षिणा कन्याया शुभकार
काः इत्यश्वत्थविवाहः अथ सौवर्णविष्णुप्रतिमायाः रचितेशालिग्रामविवाहमाह वसिष्ठः वैधव्ययोग
शान्तये पानभवयोगपीनवती कन्याविवाहे विष्णुविहितं अथ स्वर्णमयविष्णुप्रतिमापूजनं शुद्धवर्णस
वर्णेन चितशक्त्यायथा वा पुनः निर्मितां रचितां शंखगदाचक्राब्जसंयुतां अथ पूजनविधिः सांगोपांगादि
संपूज्य विष्णुं स्वर्णमयं तथा षोडशाद्युपचारैस्तु कन्यायाः शुभहेतवे अथ ध्यानम् शुक्लाम्बरधरं वि
ष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजं प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये अथावाहनम् केशवं पुंडरीकाक्षं मा
धवं मधुसूदनं रुक्मिणीसहितं देवं विष्णुमावाहयाम्यहं अथासनम् आगच्छानंतदेवेश तेजोराशि

जगन्नाथ इदं स्वर्णं मया दत्तं गृहाणासनमुत्तमम् । मंडपे रत्नभागे तु आसने परि निवेशनम् इत्यासनम् अथ स्वर्णमयि
विष्णुप्रतिमापूजनम् परिशासुपरिपूजा : स्नानादिका क्रिया पूर्वोमि : सुखं : स्थित्वा प्रतिज्ञा सेवने करेत अथ
संकल्प : अद्येत्यादि : अमुकगोत्राया : अमुकनाम्नी कन्याया वाल्ये वैधव्य पुनर्भूयोग शान्त्यर्थ पुत्रपौत्रादि सह
हितमनंतस्वर्गप्राप्तिकृते स्वर्णमय चतुर्भुज विष्णुप्रतिमाया : षोडशोपचारैः पूजनमहं करिष्ये अथ मलस्नाने
मूल : स्नानं पुर : कृत्वा मन्त्रस्नानं ततः परं पंचगव्येन संशोध्य ततः पूजनमारभेत अथ जलस्नानम् ॐ व
रुणस्योत्तम्भनमसि इति मंत्रेण जलस्नानम् अथ दुग्धेन पय : पृथिव्यामिति दुग्धेन वरुणेन पुन : अथ
दधि : दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः सुरभि नो मुखाकरत्प्राण आयूंषि तारिषत् पुनः शु
द्धजलेन अथाज्येन घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमस्य धाम अनुष्वधमावह मादयस्व स्वा
हा कृतं वृषभ वक्षि हव्यं इति घृतेन पुनर्जलेन अथ मधुना ॐ मधुवाता ऋतायते इत्यादि माध्वीर्गा
वो भवंतु इत्यनेन अथ शर्करा ॐ अपां रसमुद्वयसं सूर्ये सन्तं समाहितम् अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृ
ह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतो सि इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् इति शर्करा अथ शुद्ध
स्नानम् ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमा
सीद इति जलेन अथ पाद्यादिभिः संपूज्य देव सर्वमयो देव सर्वदा विष्णुवल्लभ : दत्तं पाद्यं गृहाणेदं मा
धव त्वं श्रीरमे इति पाद्यं अथार्घ्यं : सर्वदेवमयाकार सर्वागमनिषेवित : इदमर्घ्यं गृहाण त्वं देवदे
वाय नमः प्रिय : इत्यर्घ्यं : अथाचमनं सर्वलोकस्य रक्षार्थं सदा सन्निधिकारक गृहाण माधव प्रीत्या
इदमाचमनीयकं अथ स्नानं गंगादिभ्यो नदीभ्यश्च समानीतमिदं जलं स्नानार्थं माधव स्वच्छं दप्री
त्या नन्दप्रति गृह्यतां पुनराचमनीयं सर्वदेवमयाकार सर्वदेव नमस्कृत : देव स्वच्छमयं दिव्यं गं
गाया आचमनीयकं अथ स्थापना ततः पंचद्रोणपरिमितं नेदं तोयपरितः ताम्रपात्रे स्वर्णानि भिन्नः प्र
तिमा शालिग्रामसंज्ञा पंचामृतैः स्नापयित्वा वाल्यपर्यंकस्य वेदिमध्यस्य कुंभोपरि निवेशय
इति स्थापना अथ वस्त्रम् नमस्ते जगन्नाथ पाणिनाप्रियदर्शन गृह्यतां परिधानार्थं इ
दं क्षौमं वरं शुभम् इति वस्त्रम् अथ यज्ञोपवीतं दामोदर नमस्तेस्तु त्राहि मां भवसागरात्

51

ब्रह्मणं मे मोऽन्नरीयं गृहाण परमेश्वर इति यज्ञोपवीतं अथ गंधः ॐ त्वां गंधर्वा अखनंस्त्वामिंद्रस्त्वां बृहस्पतिः
त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत इति गंधः अथाक्षतानि ॐ अक्षन्नमीमदंत ह्यवप्रिया
अधूषत अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्विंद्र ते हरी इत्यक्षतं अथ पुष्पं ॐ याः फलिनीर्या
अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुंचंत्वंहसः इति पुष्पं अथ धूपः ॐ धूरसि धूर्व धूर्
वंतं धूर्व तं योस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वामः देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं इति धूपः ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वा देवहूतामं
हा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ज्यो
तिः सूर्यो ज्योतिः सूर्यः स्वाहा इति दीपः अथ नैवेद्यं ॐ नाभ्या आसीदंतरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः सम
वर्त्तत पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ अकल्पयन् इति नैवेद्यं अथ फलं ॐ याः फलिनीर्या अफ
ला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुंचंत्वंहसः इति फलं अथ दक्षिणा हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधे
म इति दक्षिणा अथ नीराजनं ॐ इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये आत्मस
नि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्यभयसनि अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु
धत्त इति नीराजनम् पुष्पांजलिः यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ते ह नाकं महिमा
नः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः इति पुष्पांजलिः ततः प्रदक्षिणा यानि कानि च पापानि जन्मांत
रकृतानि च तानि तानि प्रणश्यंति प्रदक्षिणपदे पदे नमस्कारः अथ विवाहः तत्रैव विधिवद्धोमात्कृ विवाह५
त्वा अथ कन्याकर्म्मपरासरः शुचिस्नाता सवस्त्रा च सर्वाभरणभूषिता पित्रा यवादाय पूजायां सा
कन्या सुपवहा अथ प्रदक्षिणप्रमाणमाह सूतः आदौ वर्षद्वयं सोमो मध्ये गंधर्व उच्यते अंते वर्षद्वयं व
ह्निः परवर्षद्वयं नरः अतावपि सोमादिभिः सह विवाहो निमित्ते सोमो प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उ
त्तरः तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः अथ सूत्रवेष्टनं सूत्रेणावेष्टयेत्स्याद् शतंतु प्रमाणतः
मूर्ध्नि मालं कृतं ध्यायं तयोरेकांतमंदिरे अथ वेष्टन विधिः द्विजराजसमुत्पन्नतारागणसमन्वि
तः ओषधीनां तु यो राजा सोमम् आवाहयाम्यहं आसनम् अंके च इजगत्प्राणाय मुनाविषयोद्भवः
शुक्लनात्रेयगोत्रेयगदामाणो वरप्रद। दशाश्वेवाहनायाहि उमाहूपी समाविशा कृतासानजले

८ नमो नमो जगन्मा
तर्जगत्कृतनमो न
मः नमो नमो ज
गत्कृतानस्तेण्रमे
श्वरः ॥ ५८ इति ॥

ॐ
वि॰ प
टी॰
२६

अंगेनेस्मात्वाग्निनार्चितः अथाहुतिः ॐ इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जा
नराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय इमममुष्य पुत्रममुष्यै विश एष वोमी राजा सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा स्वाहा
स॰ इति चंद्रमसे स्वाहा अथ विसर्जनम् ॐ अस्मात्वमधि जातोसि त्वदयं जायतां पुनः इति विसर्जनम्
णी॰ स्वर्णमूर्तिं सहितं कुंभघटं द्विजं कृत्य सूत्रं वेष्टयेत् एवं अपराणामपि अथ गंधर्वपूजनम् प्राणिनां प्राणा
तुल्यं त्वं महाबलपराक्रमः आगच्छ मम गंधर्व कन्यारत्न नमोस्तु ते इत्यावाहनम् अथ पाद्यादिना आ
दिपूजनम् गंधर्वस्तु बलिमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः विचरंति यथा मन्त्री वायुराजा स पूजितः इति
गंधादिभिः पूजनम् अथाहुतिः ॐ अग्नानि यत्किः सनतीभिरवा ॥ सह स्वातो भिरुप पाहि नः ॥ वा
यो अस्मिन् सहनेमादय स्वयं पातु त्वं लिभिः सदानः स्वाहा इति गंधर्वाय सूत्रवेष्टनम् अहो राज
९ अग्निनियुक्तिः संपूज्य महत्त्वास्त्रा त्रिपालय इति सूत्र वेष्टयेत् इति विसर्जनम् ॥ अथ पाद्यादिपूजनं ॥ मृगाद्रुद्धोनाह लोम हावल आवाहयेन्न हुताशाग्निं गर्भमि निवारणम् अनलस्पर्श लेह खामा
भीयसमीक्षिता इत्यावाहनम् अथ पाद्यादि पूजनम् अथाहुतिः ॐ त्वन्नो अग्ने नवेदेषयामि सर्वदेवमयो देवो रक्तोक्षदिग्भिः महाबलः सर्पति को महावीर्या नमो वै स्थान रायते ॥ इति पाद्यादिपूजनम्
ममोनोरत्तनत्व अवंच्यः आतामो कृस्वतन पोगवाम स्यामिमय ॥ इदो माणाल ग्रते स्वाहा इदम
ग्नये अथ सूत्रवेष्टनम् अग्निस्तु बलिमाक्रम्य प्रभुशक्तिसमन्वितः विचरंति यथा मन्त्री यथा रा
जा स पूजितः इति सूत्रं वेष्टयेत् अथ विसर्जनम् अग्ने त्वं चिमे यस्य शक्तिरुल्लाम हावलः त्वं
न्नो अग्नेति संपूज्य रक्षेयी दिशं च वे इति विसर्जनम् अथ कामदेवपूजनम् त्वमागच्छ महा
भाग कामदेव महाबलः देव स्वर्णमयं दिव्यं गृहाणासनमुत्तमम् इत्यावाहनम् अथ पाद्यादि
पूजनम् सर्वदेवमयाकार सर्वदेवनमस्कृत पाद्यादिकं मया दत्तं गृहाण नमोस्तु ते इ
ति पाद्यादिपूजनम् अथाहुतिः ॐ कोदात्कस्मा अदात्कामो दात् कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृहीता कामैतत्ते इति कामदेवाय इत्याहुतिः अथ सूत्रवेष्टनम् कामस्तु बलिमाक्रम्य प्र
भुशक्तिसमन्वितः विचरंति यथा मत्योपि रपुष्पसुपूजितः इति सूत्रं वेष्टयेत् अथ विसर्जनम्
धः॰ अहो बुजशरो कामस्मिंद्वत्सनु सर्वदा अत्राहि मां सर्वलोकाय हि गच्छ काम यथासुखं इति विसर्जनम्
ततो शेषं विवाहविधिं समाचरेत् अथ शालिग्राम स्वर्णमूर्तिं सकन्या पुष्पमालाभिरलं

52
२६

सप्तवारं गंधपुष्पधूपमर्पयेद्धूपदीपनमः पुष्पमालाभिः पूज्यगंधादानं समन्वितः ॥२

नः ॥ अथ स्तोत्रम् ॥ नमोऽनन्तरूपाय कूर्मादिनानास्वरूपैः सदा भक्तकार्योद्यतायार्तिहंत्रे विधात्रादिसर्गस्थि
तिध्वंसकर्त्रे शरण्याय तस्मै नमोऽनन्ताय तस्मै रमावल्लभायासुराणां निहंत्रे भुजंगारियानाय पीताम्बराय
मखादिक्रियापाककर्त्रे निहंत्रे शरण्याय तस्मै नमोऽनन्ताय तस्मै ॥ नमो दैन्यसंतापितामर्त्यदुःखाचलध्वंस
दम्भोलये विस्मयेन भुजंगेशतल्पेशयायार्कसंचंद्रनेत्राय तस्मै नमोऽनन्ताय तस्मै ---- यस्तु पठे
न्नरः सकृद्वा चितेनस्पृहे पीडनेनैकपर्यायहरः ॥ इति स्तोत्रम् ॥ अथ प्रार्थना ॥ प्रयमानेन महाघोरं यशः सौख्य
धनापहम् वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये ॥ इति प्रार्थना ॥ अथ नमस्कारः ॥ नमोनमस्ते गोवि
विंद पुराणपुरुषोत्तम इमां कन्यां हृषीकेश सुखदानां सर्वनाशय ॥ इति नमस्कारः ॥ अथ दानपात्रब्राह्म
णाम् ब्राह्मणं साधुमंत्रसंपूज्य विधिवत्ततः तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजां सदक्षिणां च ताव
न्तो दद्यात्मंत्रमेतदुदीरयेत् ॥ अथ दानमंत्रः ॥ बहुसौभाग्यलभ्याय महाविष्णुर्मितं तनु न पात्रीकृतः समस्ति
त्रिवारं प्रवदेदिति ॥ इति दानमंत्रः ॥ अथ संकल्पः ॥ ॐ मयामुकगोत्रायामुकनाम्न्यां कन्यायाममुकवैधव्ययोग
शांताय धनधान्यपुत्रपौत्रसमृद्धये इयं मां स्वर्णरचितप्रतिमामग्निदेवता सर्वोपकरणान्वितां यथायोग्यदेव
तायथानामगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति स्वस्तीति प्रतिवचनम् सांगतार्थं ददेत् इति सं
कल्पः ॥ अथाशीर्वादः ॥ एवं स्वस्तीति प्रतिगृह्य गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ततो वैवाहिकं ततो विधिं कुर्यात् स्त्री
दृशः ॥ अथ दीनानाथेभ्यो भूरिदक्षिणा ॥ ॐ मयामुकगोत्राया अमुकनाम्न्याः कन्याया अमुकवै
धव्ययोगशांतये इमां दक्षिणां यथाद्रव्यं यथापरिमितां यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथावि
भज्य दातुमुत्सृजे इति भूरिदक्षिणा ततो ब्राह्मणविसर्जनम् यूयं गच्छत महाभागाः ब्राह्मणा दक्षि
देवताः वैधव्ययोगशांतिरस्त्वमेकन्याशुभकारकाः ॥ इति वैधव्ययोगशांतिविष्णुस्वर्णरचितशालिग्रा
मविवाहः ॥ अथ दानप्रकारस्तत्रैव शुभे तिथिनक्षत्रे सात्त्विकुलगृहे दिने ब्राह्मणं साधु मां मन्त्र सं
पूज्य विधानेन ॥ तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजां शुद्धवर्णस्वर्णेन विनिर्माय धापुनः
निर्मितां सुचिरां शंखगदाचक्रसुसंयुताम् दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीं सदक्षिणां
च तां दद्यात् मंत्रमेतदुदीरयेत् यन्मया पूर्वजन्मनि वैधव्यं पापसंमागमे विषोपरसैश्चावै हतो वाति

मु. चि. पं. ८ २२

विरक्तिया प्राणमारां महाघोरं यथासौख्यधनापहं वैधव्यापादिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये॥
महाविष्णोरिमानंतु सौवर्णीं निर्मितां ताभ्यां प्रगृह्यानुमं संप्रदद्याद्द्विजः अनयाद्यारुणसीतिति त्रिवारं प्रदद्या
दिति पद्यमस्मिन्निति विप्रासीनगृहीत्वास्वगृहं विशेत् ततो वैवाहिकं तत्र विधिं कुर्यान्मृगेक्षणः इति
प्रतिमादानविधिः एवं घटादिभिः सह विवाहः पश्चात्तं विधायपश्चाद्द्विजघोषपुरस्सरं पित्रादिः क
न्यामायुष्मते वराय दद्यात् अत्र पुनर्विवाहात् पुनर्भूत्वदोषो न भवति ततो विधानखंडे स्वर्णाम्बुना
जापनं तु कृत्वात् चकारात् घटस्यापि स्मृतः लक्ष्मीरूपा सदा कन्या हरिरूपसदा जलं करदत्त
च यद्दानं दातुः पापहरं सदा पराशर्यः लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै यो दत्त्वा कन्यकां बुधैः तारयेत्स
कुलशतं कुलं पूर्वापरं सदा अथ कन्या पतिर्यथाह विष्णुः चंद्रवत्कान्तिं गंधर्वो शिवलोमाग्नि
रहमे पत्यः कन्यकायाश्च ह्याज्ञि बाल्यात्मदेवं नारदः ननु ह्याह विधिर्यत्नात् कृतोनोजन
यादृशः यथास्तिभुक्तकमलं देवानां पूजनाय वै अर्हं भवति सर्वत्र तथा कन्यानृणां भवेत्
अथयस्तावपि सोमादिभिः सह विवाहो भवति सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उ
उत्तरः तृतीयोग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजः इति अतो दैवतभोग्यानां कन्यायां पुरुषविवाहे
न दोषः पुनर्भूभुवस्तथा चापि अतः एव च मंथन्या भास्करो यत्नात् कृतवान् दुहितुर्विधिना
कोपि स्वकन्यायास्तदृशाद्वाहं चकार सः इति विधानखंडे स्मृतः पितामाताथवा भ्रातादत्ता
यातोपधाराय्या विप्रास्त्रिमुहूर्तासाद्यं हृत्वासो दाहितांभवेत् इति कात्यायनादिपरिभाषित
ताद्वैकत्कन्या पुरुषविवाहं वर्ज्यं पुनः द्वितीयपुरुषविवाहे जाते सा पुनर्भूरेव स्यात् लग्न तत्र
वैधव्ययोगपरिहाराभावः अथ प्रसंगवशं भाग्यवत्यादिविवाहः प्रसक्तं कर्तव्यः यदुक्तं पी
यूषधारायां स्वामिहृद्यर्थं तो वा सौम्यैर्वा स्याततस्यत स्यात्ति दृष्टिः पापैरेवं तत्स्यभावस्य हानिः इति
दिष्टव्यापृच्छकं तां जन्मतो वा इति सप्तमस्थाने स्वामिहृष्टे सौम्यदृष्टिश्चेद्भवतीत्यत्र अन्ये स्त्रीणां
महत्त्वपरिहारयोगमंतं स्वास्त्वल्पेरिष्टयोगे तत्परिहारमाह अथ परिहार्यं वैधव्ययोगे प्रतीकारमा
ह विधाय्याग्निरहस्यनिवद्यमाणामिहापि योज्यं पित्रादिस्तु तया कृत्वा रहस्यकाले हि निश्चयेन

तावित्थादिव्रतादीनि भक्त्या कुर्वंति याः स्त्रियः सा सौभाग्यं लभते ह्येवं च भवेत् दासीसुसंततिरिति व्र
तगुणप्रकारस्तत्र एवं गंतव्यः पिप्पलभूतं स्नानं भास्करे वालवैधव्यविधायोगे वाल्यसति
मृगीदृशापि नारकसिं कुर्वीत तद्गणाशुसमन्वितं सुदिने शुभनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते अवै गे x
धव्यहृज्ज्ञे योगैर्लग्नग्रहबलान्विते आरंभं प्रकुर्वीत वालवैधव्यनाशकं सुस्नाता चित्र
वस्त्राढ्या कन्यापि तृगृहाद्बहिः नीत्वाश्वत्थसमीपे स्थाने यज्ञावदरिकाश्रमे आलवा
लं प्रकुर्वीत विपुलं मृदुकर्षितं कुमार्याचार्यनिर्दिष्टे कृतसंकल्पमादरात् कर त x
कैर्वुपकीर्णेन सिंचनं प्रतिवासरं चैत्रे वाश्विनमासे च तृतीयायां सितपक्षतः यावत्कुसु
मतृतीयायां मासमेकं यथाविधि आस्तरणानायतास्त्रीयां पूजनं च समाचरेत् तदाशि
ष्यासुयात्कन्यासौभाग्यं च सुखान्वितं प्रतिमायां यंती स्नानं वेशांवे भाजने द्वे यत् चंद
नाक्षतदूर्वाचविल्वपत्रैर्यथाविधि [illegible] उपचारैर्गंधाद्यान्नानैवेद्यैः प्रतिवासरं एवं व्रतप्र
भावेन वालवैधव्यनिः कृतिः [illegible] कानां चत्र याप्याशिरहे क्रिया इत्यश्वत्थव्र
तं। अथान्यदपि वैधव्ययोगपरिहारमाह अश्वत्थादयेकांतेन च [illegible] मूर्त्तिविसूप्रति
मा पिप्पलवटे शुभसिद्धौ एषां मध्ये [illegible] लग्ने चंद्रप मारा दोषरहिते सौ
भाग्यगुणान्विते च विवाहलग्ने विवाहं कारयित्वा पश्चात् कन्यां लोकप्रसिद्धं यथा भवति
तथा चिरंजीविने वराय दद्यात् पित्रादिक [illegible] कुंभादिकान्दानपूजनविधिः अथवि
वाहादौ वैधव्यपर्यायोग्यस्य वर्णादि [illegible] वैधव्यमुपशांताय कन्यायाः शुभकारकः

ॐ वि॰ प॰ दी॰ २८

कुंभादिकविवाहांनुकुर्यात् ब्राह्मणपूजनं अथभूमिशुद्धिः पंचाम्रतेतिमंत्रसंकृत्यशुद्धवस्त्रा
णि स्नात्वा पितॄंश्चतर्प्पयेत् उपविश्यासने श्वभेनमस्कृत्यपरमेश्वरम् अथकर्मकर्त्ताशु
चिः गुरुंदेवंनमस्कृत्यप्राणायामत्रयंकृत्वा आपोहिष्ठेतिमंत्रेणकुशैः संविप्येदक्षे अथ
प्रतिज्ञासेचनम् वैधव्यमुपशांतायचिरंजीवीस्वयंपतिः स्ववंशवर्द्धनार्थायप्रतिज्ञासेव
नंकृत्वा अथसंकल्पः ॐ मद्यामुकगोत्रायाः अमुकदेव्याः कन्यकायाः अमुक
वैधव्ययोगोपशांतायअस्मत्पुत्रायतेचिरंजीवीस्ववंशवृद्धिपुत्रपौत्रादिकामः अ
स्याकन्यायाः सह अमुकदेवविवाहमहंकरिष्ये अथगणेशादिपूजनं सांगोपांग
सिद्धिसंपूर्णयोगवैधव्यकारणं सद्दोषसमनार्थंचगणेशगणेशाद्यादिपूजनम्
अथसंकल्पः ॐ मद्यामुकगोत्रायाः अमुकदेव्याः कन्यकायाः अमुकविवाहनि
विघ्नहेतवेगणेशाद्यादिपूजनमहंकरिष्ये अथवर्णम् विवाहस्यप्रयोगार्थं
ब्राह्मणावेदपारगान् करणपूजाप्रदास्यामि वस्त्रगंधादिभिर्युता अथसंकल्पः
ॐ मद्येत्यादि अमुकगोत्रायाः अमुकदेव्याः कन्यायाः अमुकविवाहार्थंस
मागतब्राह्मणान्नामगोत्रान्युष्मानेभिः गंधाक्षतपुष्पताम्बूलपूगीफलवस्त्र
दक्षिणाभिः अहंवृणे अथपद्धतिः संधिविग्रहमंत्रीन्द्रदेवादित्यसमुद्भवः भूमिपालशि
रोरत्नरंजितांघ्रिशिरोरुहः संधिविग्रहकः श्रीमद्वीरेश्वरसहोदरः महामहन्तमः श्रीमा
न्विराजितगणेश्वरः श्रीमत्तारामदत्तेनमन्त्रिणाल्पस्तस्तुना पद्धतिः क्रियतेधर्मारम्भावा
नमसेनैधिना नेत्रकन्यारुलेनैषोडप्राहस्तमितिमंडपंविधायदक्षिणादिशि पश्चिमंडप
तं

सा॰ सेलग्रमुत्तराभिमुखं कौतुकागारं मंडपाद् ईशान्यां दिशि यांत
चतुर्दलपरिमितं सिकताद्यपरिस्कृतं तुष
२८

56

तुषकेशशर्करादिरहितां सून्यवेणुनिर्मितां वेदीं च कारयेत् अथ मंडपवेदीप्रमाणमाह स्मृतः नराज्ञा
तु मंडपस्तनारीवीथ्यादिविकल्पवेलनं च वेदिका मंडपतुल्यस्य मंडपयोरुक्तयोरपि अथ कौतुकागारवेदी
कप्रमाणमाह महेश्वरः रक्तसोनैस्तैर्नकोणेषु रत्नाभयप्रद शिरसापान्तु हावाहु हस्तानाथ 57
मयंसदा अथ वेदीदिशाप्रमाणमाह पराशरः ऐशान्यवाशिनीशम्भु कामाक्षी सुपुराङ्गयः इंद्रा
होमविवाहश्च दत्त्वासीवरकन्ययोः अथ यजमानः षोडशमातृपूजनं विवाहदिने नित्यक्रि
याक्रमेण ततो यजमानः मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कर्तव्यं विवाहसमये अर्हणमंडपा
उदङ्मुखेणोपविश्य प्राङ्मुखं अमुक देवं संबोध्य ओं साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमि
ति ब्रूयात् अथ साधुलक्षणमाह सत्यवक्ता शीलवान् ज्ञानवान् हृदयस्थः परदारपराङ्मुखा
नीसाधवैसाधुरुच्यते अर्घेयं तु ततः अथ विष्टरप्रमाणमाह मार्कण्डेयः कान्तैर्कन्यातुल
मध्यं तु गोकर्णसमुच्यते पञ्चाशत्सेनसंयुक्तं कुशानां पञ्चविंशति विष्टरं तु लाकारं
विवाहामतिनियोजयेत् अथ विष्टरमहस्य ओं विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा विष्टरं प्रति
गृह्यतामिति दातावदेत् ततो ऋत्विजः ओं विष्टरं प्रतिगृह्णामीत्यभिधाय ऋत्विजः विष्टरं
मंत्र० गृहीत्वा ओं वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभि
दासति इत्यनेनासने उत्तराग्रं विष्टरोपरि दत्वा निवेशयेत् यजमानः पश्चाद्जलिना दाय
अथ पाद्यप्रमाणमाह भारद्वाजः सजलं कुंकुमं गंधं मलयं पुष्पं शाद्वलं सर्वौषधीसमा
युक्तं मन्त्राय पाद्यमुच्यते ओं पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्यन्येनोक्ते ओं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति
दातावदेत् ततो ऋत्विक् ओं पाद्यं प्रतिगृह्णामीत्यभिधाय यजमानाञ्जलितो ञ्जलिना पाद्य
मादाय ऋत्विजः ओं विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः इ
ति मंत्रेण दक्षिणपार्श्वं प्रक्षालयति अनेनैव क्रमेणानेनैव मंत्रेण वामपार्श्वं प्रक्षाल
नं ततः पूर्ववद्विष्टरांतरं गृहीत्वा नदग्रेऽधस्ताद् उत्तराग्रं ऋत्विजः कुर्यात् ततोऽर्घदात

वि
प
द्ध
२९

फलचंदनयुतार्घपात्रं गृहीत्वा यजमानः अथार्घप्रमाणमाह मार्कंडेयः कुशाचंदनपुष्पा
णि दूर्वाक्षतफलानि च पयोदधिसमायुक्तो ह्यष्टांगमर्घमुच्यते ओं अर्घो अर्घो अर्घः
इत्यन्येनोक्ते ओं अर्घः प्रतिगृह्यतामिति दाता वदेत् ततो ऋत्विजः प्रतिगृह्णामीत्य
भिधाय ततो यजमानहस्तादर्घमादाय ऋत्विजः मंत्रः ओं आपः स्थ युष्माभिः सर्वा
न्कामानवाप्नवानीति शिरसि गृहीतार्घादिकं किंचित् हुत्वा मंत्रः ओं समुद्रं वः प्रहि
णोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः इत्यर्घपात्रस्थ
जलं ईशान्यां त्यजन् पठति ततः आचमनीयमादाय यजमान अथाचमनीयप्र
माणमाह शुकः अंगुष्ठतर्जनीमूलं संमील्य राजयोर्द्वयोः करमध्ये जलं स्थाप्य इद
माचमनमुच्यते ओं आचमनीयमाचमनीयमित्यन्येनोक्ते ओं आचमनीयं प्रतिगृ
ह्यतामिति दाता वदेत् ततो ऋत्विजः ओं आचमनीयं गृह्णामीत्यभिधाय यजमानह
स्तादाचमनीयमादाय ऋत्विजः ओं अमागन्यशसा सं सृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं
प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं तनूनाम् इत्यनेन सकृदाचम्य द्विस्तूष्णीं ततो यजमा
नः कांस्यपात्रस्थदधिमधुघृतानि कांस्यपात्रापिहितान्यादाय अथ मधुपर्कप्रमाणमा हिव
माह तत्र यज्ञाने व जने वधे च राज्यद्वारगतो मुनिः सा चतुर्थे विवाहे च मधुपर्कं प्रक
ल्पितं मधुपर्केणापाकन्या [illegible] याद् सुलघु हायकाः लाजानामेव धूमो ... पत्नी
चातुर्थीकर्मणि पात्रप्रमाणमाह मांडव्यः दधिमधुघृतं प्रोक्तं कांस्यपात्रेण संयुतं अ
न्येषां चैव धातूनां हीनपात्रेण वर्जयेत् अथ युगानुरूपपात्रमाह व्यासः कृतयुगे स्व
र्णपात्रं त्रेतायां रौप्यमेव च द्वापरे ताम्रपात्रं च कलौ लोहं प्रशस्यते अथ वर्णविशे
षमाह पराशरः स्वर्णपात्रे भवेद्विप्रः रौप्यपात्रेषु क्षत्रियः ताम्रपात्रे भवेद्वैश्यः लोहपा
त्रेषु शूद्रकः अथ फलमाह भारद्वाजः स्वर्णपात्रे भवेल्लक्ष्मी रौप्यपात्रे धनागमः ता

श्पात्रेभवेच्छूरः लोहपात्रेमतिः स्वयं अथमधुपर्कशुद्धिः अथकुम्भप्रमाणमाह शांडिल्यः कपि
लाक्षस्माधूम्यात्तारक्तापीताश्चपाटला एतासांदधिदुग्धंचदापयेत्ब्रह्मपात्रके अथमधुप
र्कप्रमाणमाह व्यासः गोदधिश्चाज्यसंशुद्धिः नत्मध्येमणिमागवा लोहशुद्धिः क्षिपेन्मध्येप्राकुर्व्म
धुपर्कंबुधैः अथमधुपर्कअशुद्धिः नारदः गवांदुग्धेचरोमाणि दृश्यन्नमध्येतुमक्षिका कृमिर
कीटमधुयुक्तोमधुपर्कंनिषिध्यते अथफलमाह मांडव्यः रोमयुक्तेभवेत्कुष्ठीसमक्षिके
दरिद्रतः कृमिकीटभवेद्वंध्यामधुपर्कोन्यजेद्बुधः अथभक्षणफलमाह नारदः यत्पापंबा
ल्यकेवृद्धेयौवनेनकरोतिसः तत्सर्वंनाशयेत्पापंमधुपर्कप्रकाशिते मधुपर्केयथाभक्ता
पीत्वागंधोदकं यथाजन्मांतरसहस्रेणाकामधेनुशतानिच अथमधुपर्कप्रमाणमाह
स्तनः सघृतंक्षौद्रसंयुक्तमजल्पोहोदकंदधि प्रजापतेर्वरंलब्ध्वाप्राशनंमधुपर्कतत्वे अथ
मार्कंडेयविशेषमाह प्राशनंमधुपर्कस्य मौनंजल्पवर्जितं नरोयातिबालेवृद्धेयौवनेपुरुकृता
पापंव्यपोहति अथपराशरः विशेषमाह विवाहेभक्ष्यमधुपर्केप्रमाणमाह च्यवनः
पलंपंचघृतंप्रोक्तंद्विपलंमधुरुच्यते दधिपंचदशप्रोक्तं मधुपर्केस्मृतंबुधैः ओंमधुप
र्कोमधुपर्कोमधुपर्कः इत्यन्येनोक्ते ओंमधुपर्कःप्राशनगृहाणामिति ह्यानावत्सूक्तं त
तोऋत्विजः मधुपर्कंप्रतिगृह्णामीत्यभिधाय मंत्रः ओंमित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्षेइति
यजमानकरस्थमेवनिरीक्ष्यइतिदृश्यमाणमंत्रः अथगृहीयमंत्रः देवस्यत्वासवितुः
प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांप्रतिगृह्णामीति अनेनमधुपर्कंगृहीत्वावामहस्ते
कृत्वा ओंनमस्यावास्यायान्नशनेयत्तआविद्धंतत्तेनिकृंतामिति इत्यनामिकात्रिःप्रद
क्षिणमालोड्य अनामिकांगुष्ठाभ्यांभूमौकिंचिन्निक्षिप्यपुनस्तथैवद्विःप्रत्येकंक्षिपेन्न
तः आचारान्मधुपर्कान्किंचिद्दानीयकन्यकायैदद्यात् प्राशनमंत्रः ओंयन्मम
धुनोमधव्यंपरमंरूपमन्नाद्यंतेनाहंमधुनोमधव्येनपरमेणरूपेणान्नाद्येनपरमोम
धव्योन्नादोसानीति अनेनवारत्रयंमधुपर्कप्राशनंप्रतिप्राशनेचतन्मंत्रपाठः ततोमधु 59

वि
प
दी
३

पक्षेपोषमशं चरधारयेत् ततः ॥ अथ अंगन्यासः ऋत्विजः कार्य्यः ॐ वाङ्मे आस्ये
ऽस्तु ॐ नसोर्मे प्राणोऽस्तु अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु ॐ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु ॐ बाह्वोर्मे बलम
स्तु ॐ ऊर्वोर्मे ओजोऽस्तु अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह सन्तु इत्यास्यादि प्रत्येकं सर्वगा
त्राणि स्पृष्ट्वा यजमानद्वारा गौर्गौर्गौ रिति त्रिभिः कृते अथ यजमानः ऋत्विजयोः तृणच्छे
दनमन्त्रः ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणवो
चेचिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट मम चामुष्य च पाप्मानं हन ॥ यजमा
नस्य पाप्मा हतः मन्त्र ॐ मुञ्च जननं एनन्त्वाम् तृणं छिन्द्यात् ॥ अथाग्निस्थापनं त
तो वेदिकायामनुघके पाणाक्कृतादिरहिताया कृत्तमात्रपरिमितं चतुरस्रायाः अथ
फलमाह शाण्डिल्यः नैवकेन भवेद्ध्यायकेनैव नरः नागतो शोकं यातु खिन्ना यातना
पोषिकृद्दचारिणी ॥ अथ वेदिकाफलमाह स्मृतेः प्रकारोपचकुण्डेषु चत्वरः पार्श्वतः
बुधैः विवाहादिषु मांगल्यं चतुष्कोणेषु भद्रं ॥ अथ भूमिशोधः भूमिकरे ॥ परिस
मूहनं नाकुशानां प्रत्यावर्ति त्यजेत् ॥ अथ फलमाह शुकः नैरृत्याद्यम्भेणापा
कुशाः समूहनं कृते शंभुकोणे परित्यजेत् मांगल्यं शुभदायकाः ॥ विशेषमाह विष्णु
कुशामूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः कुशाग्रे शंकरो देवः त्रयो देवाः कुशे स्थि
ताः मार्कण्डेयः प्रथमं पूजयेत् वा मध्ये वि सपुष्प कीर्तितः शंकरः पूजितः स्थाने देवास्त्रयः सदा शुभाः गोम
योदकेनोपलिप्य शाण्डिल्यः गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं एकमेकं पावनीयं मांगल्यं शु
भकर्मणि ॥ स्फनस्रुवेणाथ प्रागग्रं दक्षमात्रमुन्नतं रेखाक एनायेहारिद्रयः रेखका मेणानाभि
काङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य जलेनाभ्युक्ष्य ॥ अथ तद्विधिमाह हारीतः स्वर्गे मर्त्ये च पाताले त्रिरेखाश्च ने
ताः वैश्वानरोऽस्थितः यत्र होमेन तत्र समागतः ॥ अथोल्लेखनमाह सप्तर्षिः ॥ अङ्गुष्ठे पुष्टिः प्रोक्ता
नामिका धनदायिनी द्वाभ्यां समुद्धृतं रेखा शुभदा वरकन्ययोः ॥ अथ जलेनाभ्युक्षणमाह वि
ष्णुः ॥ अत्र मध्यमया चान्तेत्रिपुरेखं पुमृत्तिकाः सजलः मृत्तिकां भूमिं सिंचमानाः शुभप्रदाः ॥
अथाग्निस्थापनं ततः कांस्यपात्रस्य वह्निं प्रत्यङ्मुखमुपसमाधाय तद्दाय किंचिनि ३

पुत्र अथायाह्नं आवाहदेवेषु पुरुषं महात्म्यं च स्मरास्मरै । अन्नानिरस्य हृदे । द्विविधे वेङ्कुयस्य भुखैव संति
प्रविश्य कुडेषु श्रीलोकनाथ । अथ सप्तजिह्वा वैश्वानरमाह शुक । प्रथमेश्वेतजिह्वा तु द्वितीयाकृष्ण
मेव च । तृतीयाधूम्रवर्णा स्याच्चतुर्थी रक्तवर्णना पंचमीनाम्रवर्णा च षष्ठी मा पीतरूपजा सप्तमी वहु
वर्णा च वह्निजिह्वा प्रकीर्तिता । अथाग्निभोजनमाह वशिष्ठ । प्रथमे च हविर्भुक्ति द्वितीया यव मे
व च तृतीया चैव तिला भुक्ता चतुर्थी कुष्ठभक्षति पंचमी भक्ष्यति दधि षष्ठी मधु उच्यते सप्तमी घृतभु
क्तिस्वस्त्यनेन वरभोजनं ततो वरलयात्रायां यजमान । कौतुकागारात् कन्यामानीय मण्डपे अथ कन्या
वस्त्रदानं ओं जरां गच्छ परिधत्स्व वसो भवा कृष्टीनामभिशस्तिपा वा शतं च जीव शरदः सुव
र्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास । इति पठित्वा नरस्य दद्याति परिधानवस्त्र
वरः अथोत्तरीयप्रदानं ओं या अकृन्तन्नवयन्या अतन्वत याश्च देवी स्तन्तूनभितो ततंथ तास्त्वा
देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास । इति पठित्वोत्तरीयं परिदधाति अथ वरः वस्त्रपरि
धानं परिधास्यै यशो धास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य
इति पठित्वा वरपरिधत्ते अथोत्तरीयं ओं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती यशो भ
गश्च मा विन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतां इति पठित्वोत्तरीयं परिदधाति ततो वरस्य कन्यायाश्च द्वि
राचमनं ततः कन्या प्रेरणं परस्परसमंजयेथा इति प्रेषानन्तरं कन्यावरयोः परस्पराभिमुखीकरणं
मंत्र । ओं समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ इति वरः
पठति ततः कन्याप्रदः कङ्कणग्रन्थिबन्धनं अथ गोत्रोच्चारणं अथ कन्यावरयोः संग्रहणं पूर्वक न्या
वरयोः उच्चरध । एकीकृत्य तन्मध्ये धान्यं पुष्पफलदक्षिणागोधूमचूर्णादि कृत्वे संपुटकृ
त्वाधाय्य पुनः कन्यावरयोर्वामकरयोः अधो द्वौ स्थाप्य हस्तेभ्यो उपरि कौसुभसूत्रं वेष्टयेत्
गणनारके चारः अथ नक्षत्रमारणमाह वृशिष्ठः दृष्ट्वा संभाषणं प्रश्नं ज्ञात्वा कन्याश्रयन्तं नृ । कन्या
ददे ह्याचुः नशेषामनुरब्रवीत् अथ विशेषमाह शौनकः दर्शाभाषणास्पृष्टाः कन्या पूर्व करोति
या पुत्रपौत्रादि संपत्तिः समुखीकन्याप्रदा अथ कन्यादानं दानासंख्ये पूर्वोक्तफलं च
दत्त जलान्यादाय नामान्तर दक्षिणाकरोपरि कन्यादक्षिणकरं निधाय अथ दाना मंत्रः पठति

वि
प
ती
३२

62

ॐ यान्नारुंकृत्वस्पोराजाहुत्यमादित्यदैवतं विप्रासौविस्तुतपे रत्नप्रतिगृह्णान्त्वयं विधिः इति पठि
त्वा अथ संकल्पः ॐ मद्य अनन्तस्पतप्रवर्त्तमाणद्वितीयप्रहरार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे जंबूद्वीपे भरतखंडे वैव
स्वतमन्वंतरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे आयुर्दायवर्त्तमाने पुण्यपवित्रे मासोत्तमे मा
से अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्म्मणः प्रपौ
त्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामु
कशर्म्मणः पुत्राय अमुकगोत्रायामुकप्रवरस्यामुकशर्म्मणः प्रपौत्री अमुकगोत्रस्यामुकप्र
वरस्यामुकशर्म्मणः पौत्री अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्म्मणः पुत्री एवंवारत्रय अमुकगोत्रा
यामुकप्रवरायामुकनाम्ने वराय वरार्थिने तुभ्यं अमुकगोत्रामुकप्रवरामुकनाम्नीमिमां कन्यां
सुस्नातां मणिमुक्ताप्रवालैः स्वर्णारोप्यकंठां सुगंधद्रव्यकुंकुमपुष्पमालावेष्टितां साल
कारां प्रजापतिदैवतां अमुकवैधव्ययोगोपशान्तापजाम्भानेपूर्णायुर्दायभोगाय चिरंजीवीत
तानदृह्लायकाः तुभ्यमारानेनाहं संप्रददे ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनं अथ मंत्रः ॐ यास्त्वा ददा
तु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णातु इति वरः पठेत् ततः कन्याप्रदः दक्षिणादानं ॐ मद्य कृतैतत्क
न्यादानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं अमुकदेवाय वराय दक्षिणां तुभ्यमहं संप्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् स्वस्तीति प्रतिवचनं गोमिथुनं वा दद्यात् अथ मंत्रपठति ॐ कोदात्
कस्मा अदात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते इति वरः पठति ततस्ता
पुरोगत्वा अथ मंत्रपठति ॐ यदैषि मनसा दूरं दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैक
र्णः स त्वा मन्मनसां करोतु श्री अमुकदेवी पठति इति क्रामति कलशस्थापनं ततो वेदिदक्षिण
स्यां दिशि वारिपूर्णं दृढकलशमूर्द्ध्वतिष्ठेनामोतिनः पुरुषस्कंधे अभिषेकपर्यंतं धारयेत्
अथ पूजनं आवाहयामि कलशं सप्तसागरसंस्थितं सर्वलक्षणसंपूर्णं नदीनां च समो
कुलं अक्षतैः ॐ ऋग्वेदायनमः ॐ यजुर्वेदायनमः ॐ सामवेदायनमः ॐ अथर्वण
वेदायनमः ॐ कलशायनमः ॐ रुद्रायनमः ॐ समुद्रायनमः ॐ कलशकुंभायनमः
प्रार्थना ब्रह्मणोद्विनिर्मितस्त्वमत्रैरवामनोपमेः प्रार्थयामि च त्वां कुंभ वांछितार्थं ददातु मे

वि
प
दी
३२

तः प्रणीतापर्य्यग्नं ततो ग्रेरुत्तरतः पश्चिमादिशि पवित्रच्छेदनार्थं कुशत्रयं पवित्रकरणार्थं सा
मनंतर्गर्भं कुशपत्रद्वयं प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली सम्मार्जनकुशात्रयं संमार्जनकुश
प्रमाणमाह शाण्डिल्यः संमार्जनकुशाग्राणि त्र्यसमेरत्नरमोशयः स्रुच संमार्जनं कृत्वा
प्रोक्षणपात्रलिंचन उपयमनार्थं वेणीरूपकुशत्रयं अथ उपयमनकुशप्रमाण
माह शुकः वेणीरूपकुशालिखः वामहस्तसंदास्थितः दक्षिणानानुरधोहस्तोऽङ्गवाम
जानुभिः समिधास्तिस्रः स्रुवः ततः आज्यघृतपंचाशाङ्गुलरयजमानमाधिपात्रद्वयावदि
नामतंडुलपूर्णपात्रं पवित्रच्छेदनकुशानां पूर्वे पूर्वदिशि क्रमेणासादनीय अथ मध्यवादि
शिश्रवसाधारणावलूत्सुपकस्मनी यानि ततः समीपलाशमिश्रा लाजा दृषदुपलर
कुमारीभ्रातासूर्य्यदृढपुरुषः अन्वादपिनद्वपलेनार्थद्रव्यं अथ सपूर्णकुशकण्डिकायाः
कुशासंख्याप्रमाणमाह बौधायनः शतलाद्यानि कुशासंख्याकुशकण्डिकायां चैतदाप
य। वेषु सर्वेषु पुण्यपिदैवे प्रशासने ततः पवित्रच्छेदनकुशैः पवित्रे छित्वा प्रादेशमितप
वित्रकरणं ततः सपवित्रप्रणीतोदकं त्रिः प्रोक्षणीपात्रे निधाय अनामिकांगुष्ठाभ्या
ह्याभ्यामुत्तराग्रे पवित्रे गृहीत्वा त्रिरुत्पवनं ततः प्रोक्षणीपात्रस्य सव्यहस्ते करणं अ
नामिकांगुष्ठाभ्यामुत्तराग्रे पवित्रे गृहीत्वा त्रिरुद्दिंगनं प्रणीतोदकेन प्रोक्षणीप्रो
क्षणं ततः प्रोक्षणीजलेन यथासादितवस्तुसेचनं ततोऽग्निप्रणीतयोर्मध्ये प्रोक्षणी
पात्रनिधानं आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः ततोऽधिश्रयणं ततो ज्वलत्तृणादिना हवि
र्वेष्टयित्वा प्रदक्षिणक्रमेण पर्य्यग्निकरणं ततः स्रुवप्रतपनं कृत्वा समार्जनकुशा
मग्रैरंतरतो मूलैर्बाह्यतः स्रुवसंमार्जनं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य स्रुवं द
क्षिणतो निदध्यात् ततः आज्यस्याग्नेरवतारणं आज्ये प्रोक्षणीवदुत्पवनं अवेक्ष्य सत्य ततः
पतितद्रव्योत्तन्निरसनं पुनः प्रोक्षण्युत्पवनं ततः उपयमनकुशान् वामहस्तेनादाय उत्ति
ष्ठन् प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ घृताक्ताः समिधस्तिस्रः क्षिपेत् ततः उपविश्य प्र

मर्व

कन्याप्र
द: ४

अथास्तृणं त्रिपेन नूतनेनैवोनिघृष्टपर्णोबोवसितिः कृतः गोभाजइतिकिल्लोस्य पन्नलचपपूर्वकं षत
तः परस्परं समीक्षणमिति प्रेक्षणानंतरं अथमंत्रः ओं अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुम
नाः सुवर्चाः वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विवि
द उत्तरः तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः सोमोऽददद्गंधर्वाय गंधर्वोऽददद्ग्नये रयिं च पुत्रान्
श्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् सा नः पूषा शिवतमामेरय यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बह
वो निविष्ट्यै इति यजमान पठति मंत्रान्ते परस्परं निरीक्षणं कन्यादेयाः ततो ब्राह्मण अ
ग्निप्रदक्षिणीकृत्य पश्चादग्नेर्नवस्त्रवेष्टितं तृणपूलकं कटं वा तदुपरि दक्षिणचर
णं विवाहे वरः दत्वा वधूं दक्षिणतः कृत्वा तामुपविश्य स्वयं देवः उपविश्य अथ वरा
ततो यजमानः पुष्पचंदनताम्बूलवस्त्राण्यादाय ओम् अद्य कर्तव्यामुकदेवविवाहहो
मकर्मणि कृताकृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्मकर्तुममुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मण
मेभिः पुष्पचंदनताम्बूलवासोभिर्ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे इति ब्राह्मणं वृणुयात् ओं वृतोस्मी
ति वचनं ओं यथाविहितं कर्म कुरु इति यजमानोक्ते ओं करवाणीति ब्राह्मणो वदेत् त
तो यजमानः अग्नेर्दक्षिणतः शुद्धमासनं दत्वा तदुपरि प्रागग्रान्कुशानास्तीर्य आसनात्
र्थ्यं ततो यजमानः पुष्पचंदनताम्बूलवस्त्राण्यादाय ब्रह्माणमग्निं प्रदक्षिणक्रमेणा
नीय अत्र त्वं मे ब्रह्मा भवेत्यभिधाय कल्पितासने उपवेशयेत् अथ कुशप्रमाणमाह
शुकः ब्राह्मणासने कुशान्दत्वा पंचाशता ब्रह्मकल्पका छेदनार्थे कुशाः नीराजकरणार्थं कु
शाद्वयं आसनार्थं कुशामेकाच्छेदनार्थं कुशात्रयं प्रणीतापात्रे जलपूर्णं अग्नेरुत्तरतः
स्थितं ततः प्रणीतापात्रमग्रतः कृत्वा जलेनापूर्य कुशैराच्छाद्य ब्रह्मणो मुखमवलो
कयाग्नेरुत्तरतः कुशोपरि निदध्यात् अथ दिनु कुशाविस्तीर्य प्रमाणमाह नृसिंहः कुशा
बोडशासंग्रहा तुर्य्यभागे सर्वेषां अग्नेरीशानमंत्रार्षिरक्तो वायुः प्रणीतयः अथ परिस्त
रणं बर्हिषश्चतुर्थभागमादायाग्नेयादीशानान्तं ब्रह्मणोऽग्निपर्य्यन्तं नैर्ऋत्याद्वायव्यान्तं अग्नि

65

पवित्रेणोत्पूय एकेन प्रदक्षिणक्रमेणाग्निपर्युक्षणकरणं कृत्वा प्रणीतापात्रे पवित्रे निधाय पाति
तदक्षिणजानुः कुशेन ब्रह्मणान्वारब्धः समिद्धतमेऽग्नौ स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् तत्राघारा
दारभ्य द्वादशाहुतिषु तत्तदाहुत्यनन्तरं स्रुवावस्थितहुतशेषघृतस्य प्रोक्षणीपात्रे प्रक्षेपः चत्वा
रि प्रजापतेत्यादि ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति मनसा ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्रा
य इत्याघारौ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय इत्याज्यभागौ अथ
व्याहृतीनां भूरित्यादि ॐ भूः स्वाहा इदं भूः ॐ भुवः स्वाहा इदं भुवः ॐ स्वः स्वाहा इदं स्वः ए
ता महाव्याहृतयः पञ्चवारुणं ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां
ॐ स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृ
डीकं सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमि
त्वमयाऽसि अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा इदमग्नये ॐ ये ते शतं वरुण ये
सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः
स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ॐ उदुत्तमं व
रुणपाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अ
दितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय एताः सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः ततो राष्ट्रभृद्द्वादशाहु
तयः आज्यभागवत्सापूर्वयज्ञयाधनेन च ॐ ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वाय ॐ ऋता
षाडृतधामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा इदमोषधीभ्योऽप्सरो
भ्यो मुद्भ्यः ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्
इदं संहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वाय ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वस्त स्य
स्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः ॐ
सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इदं सुषुम्णाय

ॐ ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्

सूर्य्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय ॐ सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो
भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गं
धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्ज्जो नाम ताभ्यः स्वाहा इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य ऊर्ग्भ्यः ॐ भुज्युः सुपर्णो
यज्ञो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वा
य ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा इदं द
क्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्तावाभ्यः ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वाय स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पा
तु तस्मै स्वाहा वाट् इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो
गंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्य ए
ष्टिभ्यः इति राष्ट्रभृतः अथ प्रमाणमाहतुः युष्मत्पुत्री विवाहसंबंधे पतत्कालोपस्था
न द्वादश जयाहुतीः यायज्ञपुरुषः प्रजापतिः प्रियतामस्तु अथ चित्ताकूतयः त्र
योदश ॐ चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय ॐ चित्तिश्च स्वाहा इदं चित्त्यै ॐ आकूतं च स्वा
हा इदमाकूताय ॐ आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै ॐ विज्ञातं च स्वाहा इदं वि
ज्ञाताय ॐ विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै ॐ मनश्च स्वाहा इदं मनसे ॐ शक्व
रीश्च स्वाहा इदं शक्वरीभ्यः ॐ दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय ॐ पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौ
र्णमासाय ॐ बृहच्च स्वाहा इदं बृहते ॐ रथंतरं च स्वाहा इदं रथंतराय ॐ प्रजा
पतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ
हव्यो बभूव स्वाहा इदं प्रजापतये जयानिंद्राय इति जयाहोमः अथ युष्मत्पुत्री
विवाहसंबंधेपतत्कालोपस्थाने त्रयोदश चित्ताद्याहुतयः यज्ञपुरुषः प्रजापतिः प्रियताम
स्तु अथ ब्राह्मणानामाशीर्वादः वरुणाश्चैव उत्संगे वरुणा विष्णुदेवता कुर्वंतु श्रेयसा
रोग्यं दंपत्योर्दीर्घसंपदः अथाग्निर्भूतानामित्याद्यष्टादशाभ्याकृतयः ॐ अग्निर्भूता

नामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्म
ण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये ॐइन्द्रोज्येष्ठानामधिपतिः स
मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहू
त्यां स्वाहा इदमिन्द्रायज्येष्ठानामधिपतये ॐयमः पृथिव्या अधिपतिः समावत्वस्मि
न्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वा
हा इदंयमाय पृथिव्या अधिपतये अत्र प्रणीतोदकस्पर्शः ॐवायुरन्तरिक्षस्या
धिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्क
र्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंवायवेन्तरिक्षस्याधिपतये ॐसूर्यो दिवोधि
पतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्म
ण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंसूर्याय दिवोधिपतये ॐचन्द्रमानक्षत्राणामधिप
तिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्य
स्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंचन्द्रमसेनक्षत्राणामधिपतये ॐबृहस्पतिःब्रह्मणोधि
पतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्म
ण्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंबृहस्पतयेब्रह्मणोधि
पतये ॐमित्रः सत्यानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंमित्राय सत्यानामधिपतये ॐ
वरुणोपामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यास्यामाशिष्यस्यांपुरोधा
यमस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां स्वाहा इदंवरुणायापामधिपतये ॐसमु

वि॰ प॰ ६४

68

द्रः स्रोत्यानामधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायाम
स्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये ॐ अन्नं
ॐ साम्राज्यानामधिपति: समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपु
रोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्यां ॐ स्वाहा इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपत
ये ॐ सोमो ओषधीनामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां
पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं सोमाय ओषधीनामधिपतये ॐ
सवितापसवानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां पुरो
धायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये ॐ रु
द्रः पशूनामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधाया
मस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं रुद्राय पशूनामधिपतये अथ प्र
तीतोदकस्पर्शः कन्याभ्रातानामनामकं पुष्पमर्वे विवाहसंबंधे यत्तत्कालो
पस्थाने अग्रहाद्याञ्जलि भनयायाज्ञपुरुष प्रजार्थी जिपितामस्तु प्रार्थना गंधर्वादेव
तानां च पयस्कंनु अयाप्रियं दीर्घायुश्चनैश्वर्यपुरुषकामानप्रयच्छन्ति अथाग्नि
रेवतीयाश्च अव्यवधानं ॐ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपा
शात् तदयं राजा वरुणोनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात् स्वाहा इदमग्नये
इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः अशून्योपस्था जीवतामस्तु
माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियं ॐ स्वाहा इदमग्नये ॐ स्वस्ति नो अग्ने दिवा पृ
थिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र यद्दिवि ॐ स्वाहा इदमग्नये ॐ सुगन्नु पंथा प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यज
राधेहि चित्रं ॐ स्वाहा इदमग्नये ॐ सुगन्नुपंथाप्रदिशन्नएहिज्योतिष्मद्धेह्यज
न्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये ॐ विष्णुः पर्व
न्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायाम[illegible] [illegible]धिपतये ॐ वरुणोगणानामधिपतिः समा
पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यांदेवहूत्या ॐ स्वाहा इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः ॐ पिता पितामहाः परे वरे तता स्तता महाः समावत्वस्मि

69

रक्षग्रास्तु: अपैतु मृत्युरमृतंनआगाद्वैवस्वतोनोअभयंकृणोतुस्वाहा इदंवैवस्वताय अत्रप्रणीतो
दकस्पर्शः ॐपरंमृत्योअनुपरेहिपंथांयस्तेअन्यइतरोदेवयानात्चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमि
मानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्स्वाहा इदंमृत्यवे अत्रप्रणीतोदकस्पर्शः पुष्पनुजीविवाहसंबं
धेएतत्कालोपस्थानेपंचाशीपारिवर्तीयायज्ञपुरुषप्रजापतिःप्रियनामरस्तुःप्रार्थना उत्संगेपं
चनैवेनश्रीधरश्रेयमिच्छतु:प्रकल्प्यमीयथाकामंसौभाग्यद्रव्यसंपदा अथकुंभाग्वन्यर
शालग्रामविवाहानांक्रमेणाग्निप्रदक्षिणामाह शुक्रः द्वाप्रदक्षिणांकृत्वाविवाहकुंभ
मास्थितःशुभःप्रदक्षिणानमाप्राप्स्यान्यपरिकीर्तिताःशालग्राममुवर्णस्यमूर्तिसं
ख्याप्रमाणकेः यथापूर्वप्रकारेणोत्कालनाशायेनकर्तव्यः वैधव्ययोगोपशमनार्थेः
इतिदेवानां——वाक्यप्रदक्षिणा अथपुनर्भूयोगोपशमनार्थेःवधांदेवानांमध्येए
एकदेवविवाहोपिकुर्यात् पुनःकन्यावरयोःसौभाग्यपुत्रादिसंवृद्धिनिमित्तयेप्रदक्षि
णाह ततोवधूमग्रतःकृत्वावधूवरौप्राङ्मुखौस्थितौभवतःततोवरांजलिपुटोपरिसंल
ग्नवधूअंजलिस्थकृताभिघारितवधूभ्रातृदत्तशमीपलाशमिश्रैःलाजैःवधूकर्तृकोहोम
पाठःपूर्वोक्तोहोमः अथमंत्रः ॐअर्यमणंदेवंकन्याअग्निमयक्षतसनोअर्यमादे
वःप्रेतोमुञ्चतुमापतेःस्वाहा इदमर्यम्णे इयंनार्युपब्रूतेलाजानावपंतिकाआयु
ष्मानस्तुमेपतिरेधं - तांज्ञातयोममस्वाहा इदमग्नये ॐइमांल्लाजानावपाम्य
ग्नौसमृद्धिकरणंतवममतुभ्यंचसंवननंतदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा इदमग्नये
अथवधूलाजाहोममाह शुक्रः वरहस्तानुसौभाग्यपाशाखोच्चारिणाबुद्धिनाल्लाजाहो
मेवधूज्ञातापानीहस्तौरुलेनलिंगिता अथवरोवधूदक्षिणहस्तंगृहीत्वा ॐगृभ्णा भा॥५॥
मितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्याजरदष्टिर्यथासः भगोअर्यमासवितापुरंधिर्मह्यं

त्वां गौर्यै पत्न्यायै देवाः अमोऽहमस्मि सा त्वं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथि
वीत्वं तावेव विवहावहै सह रेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विंदावहै बहून् ते संतु ज
रदष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम श
रदः शतमिति मंत्रेण अथ वधूमग्रे कृत्वा आग्नेय्यां पूर्वापरकल्पितदृषदुपलके कन्या दक्षिण
दक्षिणपादेनारोहति वरः अथ मंत्रः आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव अभिति
ष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः इति मंत्रेण आनीतायामेव वरस्यावरोहायां गाथां गायति अथ
ॐ सरस्वती प्रेदमव सुभगे वाजिनीवती यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्यां भूतं
समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः ततो अ
ग्रेवधूपस्थाहरः प्रणीताग्रस्य संप्रदक्षिणमग्निं प्रदक्षिणीकुरुतः ततो वरः मंत्रं पठति ॐ तुभ्यमग्रे
पर्यवहन् सूर्यां वहतुना सह पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ततः पश्चाद्दर्भेषु स्थि
त्वा लाजा होमसागुष्ठग्रहणमश्मारोहणं गाथागानाग्निप्रदक्षिणानि पुनः यथादि तथैव
वपनेन च लाजा होमय सांगुष्ठहस्तग्रहणत्रय अथ अश्मारोहणत्रयं गाथागात्रयं प्रदक्षि
णात्रयं संपद्यते अथाग्रे वधूपस्थाहरः प्रयोजनमाह शांडिल्यः षडब्दमध्ये नोद्वाह्या
कन्या वर्षद्वयं ततः सोमो भुंक्ते ततो गंधर्वस्ततः पश्चाद्धुताशनः विशेषमाह मांडव्यः ला
जाहोमे च संप्राप्ताः सोमो गंधर्वस्त्वाग्नेय तेषां संपूज्य तत्कन्या पुत्रपौत्रसुखावहः विशे
षमाह वशिष्ठः सोमः प्रदक्षिणान्यात्रागंधर्वे द्वितीया सदा तृतीया वाग्निना प्रोक्तः
कन्या सह प्रदक्षिणा अथ पुनः विशेषमाह व्यासः ददाति मकन्यायः सोमाचार
पत्र दक्षिणो गंधर्वे द्वितीया प्राक्रांता तृतीया याग्निहुताशनः अथ पुनः विशेषमाह मांडव्यः
प्रथमं रत्ने सोमः द्वितीये नादद्देवता तृतीये परदाते च क्रि तुर्यो दानिमानय अथ वे
दोक्तः सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः

अथ पुनः विशेषमाह शुकः सोमः शौचं ददाति स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरं पावकः सर्वमेध्
त्वं मेध्यै वै योषितो नास्त्यितः अथ याज्ञवल्क्यो न्यायविशेषमाह पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगंधर्व
वह्निभिः भुंजते मानवाः पश्चान्नैता दुष्यन्ति केनचित् अथ पुनर्विशेषमाह नारदः कु
र्यात्प्रदक्षिणानि त्रिस्त्वग्नेर्वधूप्रमुखासने चन्द्रगंधर्ववह्निश्च पुरुषस्य पत्नि दायकः शुभे
चैनं अग्रे वधूपश्चाद्वरः प्रणीताब्रह्मसहितं त्रिप्रदक्षिणाग्निं कुरुतः ततो वशिष्ठलाजः
कन्याभ्रातृदत्तैरंजलिस्थैः शूर्पकोणेन वधूर्जुहोति अथ मंत्रः ओं भगाय स्वाहा इदं भगाय
अथ वराग्रवधूः पश्चाच्चतुर्थं प्रदक्षिणा नवलक्ष्मी परिक्रमा अथ वरः पश्चाद्वधूः
प्रणीताब्रह्मसहितं प्रदक्षिणीकुरुतः अथ प्रमाणप्रदक्षिणामाह शुकः प्रथमं कुरु
पितासोमं द्वितीयेनाद्दैवतानां तृतीये कुपितो वह्निः स्मृतः ओं प्रदक्षिणे अथ विशेष
माह विष्णुः चतुर्थं प्रदक्षिणे वोढुः कन्या पश्चात्प्रशस्यते धनधान्यसमृद्धिः स्यात् पुत्रपौ
त्रसुखप्रदा अथ विशेषमाह स्मृतः तुर्यप्रदक्षिणे वामे कन्या विप्रविनाशकाः पुत्रदार
गृहसंपत्तिं वरस्यापि करोति सः इति सर्वदेशेषु चतुर्थमिति प्रदक्षिणं प्रशस्तं ततो वर
उपविश्य ब्रह्मणान्वारब्ध आज्येन प्राजापत्यं जुहुयात् ओं प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये
तिमनसा अग्नेः प्रोक्षणीपात्रे हुतशेषघृतस्य प्रक्षेपः उदीच्यां दिशि कन्यायाः पदावधूर
ततः आलेपनोत्तरं कृतं सप्तमंडलेषु सप्तपदाक्रमणं वरः कारयति वक्ष्यमाणमंत्रैः
स्या॰ अथ शिलारोपणप्रयोजनमाह शुकः चतुरशीतिदोषाणां कन्यादेहे तिष्ठन्ते वरकु
लयोः रक्षार्थं शिलास्थापनमुच्यते अथ कन्यावल प्रमाणमाह व्यासः उत्तिष्ठे
भार्गरादोषः प्रहारे निवारकौ अग्नेः संप्रापयेद्दोषो कन्या तेषां प्रनाशने अथ कन्या
रक्षार्थं संख्यासप्तप्रमाणमाहेलालान्याह वशिष्ठः उत्तरे वसते लक्ष्मीः शिव पार्वती
उदीच्यां सर्वदेवानां वसा कन्या च दक्षिणे अथ दक्षिणदिशि ब्राह्मणानां स्थापन

माह शुकः यमौवैवस्वतोराजावसतोदक्षिणादिशि: साकन्यारत्नभार्यार्थमर्वैद्धि
नास्वदक्षिणे अथमंडलफलमाह व्यासः वरंवरयतेकन्यामातावित्तंपिताकुलं
यदित्तान्वरंनास्तिकंकुलंकिंधनेनच अथकन्यावचनमाह त्वामहंलभतेभर्त्ता
पुरापार्येवहुभिर्द्विजः देवतंप्राप्यतेमहं वंदनीयोसिमेसदा अथकन्यावचनमा
ह सत्यः पलब्धात्वयाभर्त्ता पुरायेजन्मांतरात्कृते देवान्संपाद्यनेन वंदनीयस
दाममः अथपूर्वकल्पितमालपनेवसप्तमंडलानिउत्तरादिशिवायेशानेपरिस्था
प्यवध्वादक्षिणपादांगुष्ठेनाक्रम्यति अथकन्यामुखवचनमाह ऋत्विः गृहक
र्माणिसर्वाणिकरिष्यामीवसुव्रतः भवतःशिवशालादिकन्यापकमुखब्रवीत्
एकमुखेविमुक्त्वानयतु पुनःप्राहसुखदुःखानिसर्वाणिसंभोक्ष्यामित्वयासह
यथात्वंचतथाकन्याद्वितीयंकनुखब्रवीत् द्वितीयेद्विजकोविमुक्त्वानयतु पु
नः कन्याप्राह मिष्टान्नंमधुजलंचभक्ष्यभोज्यमयासह सुस्नानगारादिसंभोग्य
तृतीयमाब्रवीदिदं तृतीयेत्वमार्यायस्वाधायविमुक्त्वानयतु पुनःकन्याप्राह कुटुं
पालयस्वामिन्वात्सल्यांचैववाडिकेंव्यासिंनातिनयाभूपकल्पाचातुर्यमब्रवी
त् चतुर्थेचत्वारिधंमयाभवायविमुक्त्वानयतु पुनःकन्याप्राह पशुपालकरक्षा
मिच्छाम्यहंत्वत्स्रगजादिच गोवृषमादिसंयुक्तपंचमेसाब्रवीदिदं पंचपर्युभ्यःवि
मुक्त्वानयति पुनःकन्याप्राह ऋतुकालेचसंप्राप्तेक्रीडयत्वंमयासह नाहंनयरं
गच्छत्कन्याषडितिचाब्रवीत् षष्ठेषड्ऋतुभ्यः विमुक्त्वानयति पुनःकन्याप्रा
ह होमयज्ञेचसंप्राप्तेभवत्याश्वसहायिनी धर्मार्थकाममभर्त्ते सुखेसप्तपदा
सह सप्तमेसखेसप्तपदाभवसामामनुव्रताभव। अथकन्याप्रतिवचनपुरुष

वि
प
दी
३२

73

माह्॰ उद्याने मद्यपाने नृपगृह्॰ गमने पुच· पितुर्गृहे नुरक्ते च देवयात्राप्रशान्तित:
परस्परत: गीत: परपुंसविशेषत: एतान्दोषान्कुलवधू: इच्छाम्कत्वा परित्यजेत्
अथाभिषेचनं ततो ऽग्निपश्चादुपविश्य पुरुषस्कंधस्थितकुंभादाम्रपल्लवेन
जलमानीय वधूवरोभिषिचेत् अथ मंत्र: ॐ आप: शिवा: शिवतमा: शांता: शां
ततमा: तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् इत्यनेन अथ स्वमभिषेचनं पुनस्तत एव कुंभान्न
यैवानीतजलेनात्मभिषिंचति· अथ मंत्र: ॐ आपो हि ष्ठा मयो भुवस्तान ऊ
र्जे दधातन: महे रणाय चक्षसे यो व: शिवतमो रस: तस्य भाजयतेह न: उशतीरिव
मातर: तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च न: इति ति
सृभि: अथ कन्यासूर्यदर्शनं तत: सूर्यमुदीक्ष्य सा तिवधू संबोधयेत् अ॰ तत: ॐ
तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्· इति विवाहपद्धतीटीका समाप्तम् गमस्तु शुभं

74

विवाह पद्धति